

Михайло Грушевський

Історія України-Руси

Том X. Роки 1657-1658

I. ВИБОРИ ГЕТЬМАНА І МИТРОПОЛИТА. ОФОРМЛЕННЯ ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СОЮЗУ

Чигринські настрої в серпні 1657 р., поголоски про повстання, чигринські настрої, відправа шебеша, московські плани.

Смерть Хмельницького лишила непорішеною цілу низку важних питань, а передусім, розуміється, вимагала негайного вирішення справи наступства. Хоч від проголошення на раді в квітні Юрко Хмельниченко формально вважався гетьманом, співрегентом свого батька, і напр. Желябужський, будиши в війську за два тижні до смерті Богдана, і пізніше знову-за два-три дні, не інакше називає Юрія як гетьманом, і в словах старшини, тих що він переказує також його титулує, — але може власне ті події, що сталися в війську під булавою Юрія: мало авторитетне становище його, своєвільні виступи

козаків і т. под., — дали привід тій частині старшини, яка не хотіла регентства Виговського поставити питання про перегляд старого рішення, — щоб Юрко заступив місце батька. Желябужський оповідає як свідок, будучи в таборі Хмельниченка, що коли 1 серпня н. с. за 5 днів до смерті Богдана; Юрій дав наказ війську виступати в похід в Польщу «воювати», козаки з усіх полків прийшли до гетьманського становища і заявили рішучо, що без царського наказу вони на Польщу не підуть; осавули пробували їх розігнати і змусити їх до походу (очевидно-«осавульськими комишинами»), але козаки стояли на своїм твердо і в похід не пішли. Простоявши два дні, Юрій дав наказ повертати під Білу Церкву — чи наслідком цього бунту, чи тому, що прийшли вісті про погром, заданий татарами Ракоцієвому війську¹. Так чи інак факт непослуху війська молодому гетьманові давав, кажу, зручний привід поставити питання про його дієздатність. Лілієкрона, будучи в Чигрині від кінця червня, в своїй реляції 8 н. с. липня записує, що серед старшини побоюються, що з смертю гетьмана Виговський захопить всю владу, і на цім пункті старшина поділилася на дві партії,

---

¹ Рус. Ист. Библ. VIII. ст. 1243-158, див. в попереднім томі Історії У.-Р. с. 1469-70.

прихильники регентства, себто наступства Юрка, під'юдили старого гетьмана на противників, гетьман звелів убити потайки чотирьох провідників опозиції ², але це небагато поправило ситуацію, опозиція трималася далі, і можна було передбачати, що на з'їзді старшини і козаків, з нагоди похорону гетьмана- визначеного на чотири тижні, на день 4 н. с. вересня, питання наступства в тій чи іншій формі підійметься і стане предметом обговорення.

Настрій в момент смерті гетьмана був особливо тривожний з огляду на глухі вісті про бунти в війську. Відгомони цих поголосок чуємо в Москві: «10 серпня були в посольському приказі запорізькі посланники Павло Тетеря з товаришами на розговорі, і посланникам об'явлено: писали з Путивля воєвода Зузін та дяк Наумов, що гетьман Б. Хм. помер, а в війську після його смерті настав бунт, убито двох полковників: ніженського та миргородського, а Ракоція поляки побили і т. д. І посланники на це сказали, що тих полковників ще за гетьмана не любили в війську» ³.

Був намір виїхати до війська Виговському,

---

² Архив Ю.З.Р. ч. III, т. VI, с. 308. Ty först ähr Fäldtherren mehta illa sluk, Cantzlaren som ellest.

³ Акты Ю.З.Р. XI, с. 759 (я титулатуру скоротив).

мабуть з іншими нотаблями, для заспокоєння. Лілієкрона другого дня по смерті гетьмана писав з Чигрина, — починав з відомостей про погром Ракоція, полишеного козаками і волохами, а далі: «Невірність козаків так вразила гетьмана Хмельницького, що наказуючи викликати Антона, він так розгнівався, що його трапила апоплексія, п'ять днів він пролежав без язика і шостого дня, 27 липня, спочив. Я не сподівався, що це нещастя трапиться ще при мені — настане така велика переміна і переб'є виконання даного мені від в. кор. в. доручення. Мені не лишається нічого більше як разом з канцлером Виговським їхати до війська, і довідатися що надумає молодий гетьман ⁴ з полковниками супроти того, що робив і наказував покійний гетьман в своїм тестаменті. З смертю його треба сподіватися змін, бо люди тутешні неспокійні, а канцлера підозрівають, що він хоче підняти повстання против молодого гетьмана і зв'язатися з неприятелями. Козацьке військо одначе пішло за татарами, що відійшли під Кам'янець; їх хочуть заскочити при повороті... З усього бачу, що вони стараються якось виправдати Антона і заховати приязнь з семигородським князем. Останнє розпорядження пок. гетьмана було, щоб

---

⁴ den unge hatman. Архив III, VI, с. 319.

Антон і іншу старшину скарано на смерть, але це ще не виконано, поки не приїхав молодий гетьман».

Вісті, що прийшли слідом з війська, принесли спокійніші настрої: до бунту не прийшло, військо розпущене до дому, молодий гетьман вертався.

Старий Виговський приїхавши на заговини до Києва і довідавшись тут про смерть гетьмана, повідомляв Тетерю про ситуацію в таких виразах:

«Дорогий сину, милостивий пане Тетере, доброго здоров'я і щасливого пробування вашій милості в тій подорожі од господи як сам собі бажаю! З нагоди, що його мил. п. воєвода київський А. В. Бутурлін посилає з листами до столиці до й. в. й різних панів, то й я через свій лист навідую в. м. в добрім здоров'ї, як в. м. господь милує в тій дорозі? Ми ж тут, з ласки божої, обоє здорові і пані дружина моя з ласки божої здорова: будучи в Києві тут у домі в. м. з дружиною твоєю заговини справляли. А то в. м-і, об'являю, що пан гетьман минулого вторку упокоївся — юля 27, в п'ятій годині дня. Військо наше з ласки божої здорове до дому вернулося — всіх розпустили, а старшина, скільки її було в війську, з гетьманичем до Чигрина вернула, і син мій Данило також. Ті козаки, що через Київ вертали, оповідають, що (польське військо) пішло короля виручати-обложив його

король шведський ⁵. А тут з Ракоцієм такий договір учинили: обіцяв Ракоцій дати полякам мільйон на жовнірів, гетьманам і Чарнецькому 150 тис., Орді 100 тисяч. Орда, довідавшись під Кам'янцем про таку згоду з ляхами, розгнівалася, що без неї згоду чинили. Ляхи Ракоція зараз по згоді попроварили до угорської границі—так йому обіцяли ціло відпроварити, а він їм обіцяв 10 тис. пішого війська і щось гармат; а татари, розгнівавшись на Ракоція і на угрів, пішли за ними слідом, щоб їх бити. Не знати, чи догонили, але й вернувши до дому не матимуть потіхи, бо козаки за наказом гетьманським трохи не всю Орду спустошили, побили, а кого живим забрали. Треба сподіватися великого неспокою, бо татари будуть мститися; треба скоро їх сподіватися в наших краях, з ляхами, венграми, мунтянами і волохами — так кажуть, і не дай того боже — козаки самі не дадуть ради з усіма тими неприятелями. Конче треба бити чолом й. ц. вел., щоб нас оборонити зволив, і війська свого прислав на оборону всього православія. Пильно того треба, коли й. ц. в. хоче, щоб православна віра і піддані його були цілі. А в. милость прошу також: бийте чолом й. ц. в., щоб мені дав спокійніше життя на Литві — бо я тут, будучи старий, з козаками

---

⁵ Тут в тексті не все в порядку, реставрую як можу.

нічого не докажу. Але й Литва, хоч уся на підданство й. ц. в. присягла, вся готується на війну; і ті декотрі, що п. гетьманові присягли, також бунтуються, не держачися присяги; хочуть ці краї воювати, а ц. вел. не мати за господаря. Конче потрібно, щоб царські люди були на Литві й бунтуватися не давали — бо ляхи люди не постійні, одні — кажуть — Ракоція хочуть мати королем, а інші Леопольда — теперішнього електа на цісарство...»⁶.

Одержавши цього листа, Тетеря з товаришами пробували добитися від царського уряду певної санкції такого стану речей — признання Юрія на гетьманстві і т. под. Він говорив на «розговорі» 24 серпня, що давніше сам радив писати грамоту до війська загалом не згадуючи Юрія⁷, але тому, що побоювався повстання (котре вже й засигналізував воєвода Зюзін в своїй реляції) — тепер же з листа старого Виговського він бачить, що ніякого розруху на Україні нема, в війську спокій, і Юрій буде признаний гетьманом без опозиції, і годилось би цареві його не ображати, ігноруючи його вибір. А

---

⁶ Акты Ю.З.Р. IV, с. 766 (москов. переклад).

⁷ Такої його ради в московських протоколах не знаходимо. Нижче їх навожу.

посилати тепер великих царських людей на Україну і збирати раду, переглядати питання про приемство і т. д. — це значило б дати привід до нової боротьби і бунту, і сам Юрій з своїми приятелями може бути против ради — бо батько його правив без ради, і така рада може підорвати гетьманський авторитет⁸. Але міркування і аргументи послів, так як вони записані в московських протоколах, могли тільки зміцнити московську постанову-використати цей момент, щоб поширити і скріпити свої впливи на Україні, внісши на раду різні питання, в яких гетьманський уряд не йшов йому на руку. Він не погодився на пропозицію послів і potwierдив свій намір вислати своїх людей на Україну, щоб скликати раду для potwierдження статей 1654 р. і всяких інших справ.

Сам Виговський на запитання путивльського воєводи так пояснив ситуацію: 16 (9 серпня): «Хоч я тобі, милому другові, не написав зразу, як помер й. м. п. гетьман, але написав тобі оногди про його смерть-що одійшов з цього світу й. м. п. гетьман 27 юля. А що хочеш знати, в. м., кого вибрано гетьманом запорізьким, то думаю, тобі відомо, що ще за живота покійного вся старшина вибрала на

---

⁸ Акты Ю.З.Р. XI, с. 762-4.

гетьманство сина його, й. м. пана Юрія Хмельницького, котрий і тепер гетьман ¹⁰, а як далі буде, не знаю, але скоро по похороні тіла буде рада всієї старшини і декого з черні ¹¹, і що на ній урядять, не знаю, я по всіх трудах воєнних радо б одпочив і ніякого уряду і начальства не бажаю. Військо запорізьке розпущено тому, що ніякої небезпеки не було. Ракоцій, не маючи ніякого страху ¹², почав з ляхами згоду робити, але та згода йому не пощастила, бо ляхи, обіцявши його з усім військом до землі Венгерської провести, тої правди не додержали і тільки самого Ракоція з 40 чоловіками людей його перевели до його землі, а все військо татарам (віддали) ¹³, а (татари) його до Криму погнали. Всією силою на городи його ц. вел.

---

¹⁰ «Которой и ныне гетманом пребывает», але не московський переклад.

¹¹ «Всей старшины и нѣкоторой черни».

¹² «не имѣючи никакова страхованья», мабуть зле переложено, повинно було б бути: «ніякого ратунку» або щось таке.

¹³ В дужках даю слова, котрих бракує, бо край листа відірваний.

збираються¹⁴ — як тільки коней підгодують, зараз хочуть іти в багаті краї на багатий хліб, на Волинь і на тутешні городи й. ц. в., тільки чекають Орди тої, що до Криму не пішла, а стоїть в полях Очаківських і хоче зійтися з поляками. З королем іще цісарське військо, і сам король під Краковом стоїть. Гетьмани одні на Волині під Луцьком, інші на Підгір'ю людей збирають»¹⁵.

В записках Шебеша-що пробував в Чигрині ще 13 день по смерті гетьмана до 17 н. с. серпня, маємо деякі небезінтересні звістки й завваження.

«7 серпня, будши з Виговським, розвідувавсь я у нього про нашого пана, і він сказав мені, що (Ракоцій) в таборі під Зборовим. Татари його окружили. Поляки стоять окремо, їх також окружено. Хан гнівається, що вони помирились без нього — інакше ті гроші, що (Ракоцій) дав полякам, припали б йому, і сам Ракоцій також. Розповів також, що гетьман писав до війська, аби рішили, як хочуть, і вертали до дому.

«Більше як 2 тис. прийшло з обозу. Це ноги без голови, не мають кого слухати. Кличуть мене у військо. Але я написав, що прийду тільки в такому

---

¹⁴ Не ясно — татари чи поляки.

¹⁵ Акты Ю.З.Р. IV, с. 3.

разі, коли вони запевняють таку владу (autoritas), що я зможу по своїй волі карати кожного за провину. Інакше нехай лишаяються в лісах, я до них не піду» (544).

«Згоду з уграми ми заховуємо — бо маємо згоду не тільки з князем, але і з державою. Князь ніколи не інформував нас, чого він хоче, як ідуть справи; ніколи не вживав нашої поради. Коли й писав щось, то була чиста брехня. Пощо йшов він до Прусії — відти назад до Кракова, до Замостя? Тільки військо розтратив, коней погубив, понищив!

«З нашого війська була там може десята частина, що вони робили, робили не з волі запорізького війська. Тим, що в тім завинили, знімуть голови. Згода ж (з Семигородом) стоїть далі».

«Мене бере з собою до обозу, бо має ще багато зо мною говорити, і відти відправить мене з певною відповіддю» (545).

«Коли по похороні виберуть його на правителя (gubernator) він прийме тільки в такому разі, коли вся старшина йому присягне ¹⁶.

«Московський (цар) також писав йому, що віддасть Україну йому до рук-аби нею розпоряджав

---

¹⁶ Це говориться в зв'язку з обіцянками постаратися про визволення бранців.

(543).

«Похорони гетьмана відкладаються, поки придуть відомості (з тексту виходить, що з Орди). Турецького посла затримає — до мого повороту» (543).

«Від одного з слуг Виговського чув я, що він побоюється Запорізьких козаків: вони бунтуються на різних (багатьох) місцях і пробують підняти повстання. Частина хоче його, інші — йому противні. Коли його не вб'ють, буде чекати москалів: хоче зіставатись підданим царським. Розпустить свою корогву під Білою Церквою, хто схоче бути послухним, прийде під його корогву (присягне йому) — добре, хто ні тих будемо бити. Він хоче завоювати Польщу для царя.

«Коробка казав одному службеникові, а той мені розповідав «Прийшов, каже, час нам пропадати! Говорили: буде він паном після нас. Чому ж став він тепер нашим старшим?» (546).

«Виговський завважив (іронічно) шведському послові — «Пощо він (очев. Шебеші) зо мною розмовляє, бож я ворог, потім як князь замирився з поляками, після битви 9 серпня» (540).

«В розмові зо мною радив Виговський, аби я списався з регентом, аби він довідався від князя, де я маю бути. Вони (козаки очевидно) підуть звідси, оточать місто і визволять його» (дальше незрозуміле).

«В справі визволення бранців, аби я зараз прийшов, і він напише донським козакам, аби пильнували моря, і запорізьким козакам накаже стояти на морі в поготові, і турецькому посольству дасть таку відповідь, що коли вони сих (бранців) пустять, він (козаків) на Чорне море не посилатиме і буде тримати з ними згоду, коли ж ні (недокінчено гадки) (543).

«Я просив його відновити союз («конфедерацію») на Крим іти з арматою, морську дорогу козакам (мабуть-козаками) замкнути, аби його (Кеменя чи Ракоція?) не відвезли до Константинополя. 14 говорив я з Виговським і спитав його про визволення полонених. Він сказав, що коли їх не видадуть на підставі союзного договору, то він визволить їх зброєю, щоб їх не вислали морем (до Царгороду)» (545).

«12 серпня молодий гетьман повернувся з табору: я з Виговським, з шведським послом і з Немиричом виїхали йому на зустріч на одну милю»¹⁷.

«Про гетьманського сина, що прибіг сюди, так говорили, що щира приязнь вимагала б його арешту, — але (в оправдання його) на це дають таку відповідь, що влада ж не була в його руках. Але це

---

¹⁷ Monumenta Hungariae XXIII, с. 544-5.

недобре було зроблено, що молдавського посла впустили до свого обозу, коли трактовано з московським послом» (543).

17 серпня н. с. Шебеша відправлено. В паперах його заховалась така декларація з датою 7 (17), передана йому від імени «яснов. гетьмана, всіх радників, полковників і всього війська»:

1. «Хоча за волею божою, після того як від світл. князя Трансільванії відступив Станиславський, волохи, молдаване і секлери, наше військо також відступило від нього, але це не повинно ні трохи нарушити нашу приязнь — бо ми готові заховувати нашу присягу, а винних в тім ганебнім учинку — скарати на смерть.

2. Ми бажаємо і обіцяємо приложити наші заходи і всякі перешкоди усунути для того, щоб світ. князь якнайскорше вернувся на свій престіл. Але якби доля судила йому довше загаятись, ніщо не відведе нас від нашої приязні і ми щиро обіцяємо заховувати, як союзники, ту ж увагу і вірність до кінця електи ¹⁸, до замітника і всіх — достойників, радників і всієї землі, як заховували і заховуємо до самого князя.

3. Коли в. князь досі не вернув собі свого

---

¹⁸ Очевидно розуміється син Ракоція, раніш проголошений його наслідником.

маєстату, ми, як сказано, готові зробити всі заходи, і навіть самі рушитися з усім військом, аби йому то здобути. Нехай тільки сам світл. князь, його замістники, панове магнати і радники у всім з нами порозуміються і сили свої з нашими сполучать, а (насамперед) просимо якнайскорше сповістити нас, де тепер світл. князь.

4. Коли в таких обставинах котрийсь неприятель — як Порта, татари й інші схотіли б напасти на Трансільванію або якінебудь краї, що до того князівства належать, і стали б їх воювати, — нехай сповістять нас своєчасно, а ми будемо готові їм помагати, послати військо і всяку поміч подати.

5. Послів і гінців присланих до нас ми під сумлінням обіцяємо відіслати в такій же безпечності, в якій вони до нас прибудуть, придавши їм від себе людей, і всяку честь їм показати — аби тільки вони нас наперед про свій прихід повідомили.

6. Бранців усякого стану, а особливо магнатського, чи то силою війни чи то за договором забраних в неволю ханом, ми будемо старатись визволити чи то за договором чи то іншими способами — обіцяємо всякі старання прикласти, щоб їх визволити — так само забраних в полон поляками або затриманих ними з різних причин ¹⁹.

---

¹⁹ Monumenta Hungariae XXIII, ч. 318, писано рукою

Того ж дня вечером Шебеш виїхав з Чигрина — на Смілу, Ольшанку, Мумурів, Умань і 26 н. с. був у Ясах ²⁰. Лілієкрона, що лишився далі в Чигрині, писав йому в 10 день по виїзді 17 (27) серпня: «Після виїзду в. вельм. життя мені остогидло. Ні з ким поговорити, крім домашніх, котрі ще гірш ніж я нудяться від безділля. Коли посилаю когонєбудь на розвіди, приносять або не варте того, щоб його знати, або польські вигадки, не варті довір'я. Але паркалаб ²¹, присланий від воєводи молдавського багато підірвав авторитет, що поляки хотіли собі придбати своїми відомостями. Одначе між козаками багато таких, що раз щось почувши, потім, хоч то брехня була, на правду не проміняють ²². Я в своїх справах ще нічого не зробив, і не можу зміркувати, чому вони так протягають таку легку справу. Понеділок —

Шебеша, з помітою йогож: «Виговський вибраний гетьман козацький, як регент».

²⁰ Там же, с. 518.

²¹ Capitaneus.

²² Мова очевидно про прихильників порозуміння з Польщею.

восьмий день від цього дня, призначений на похорон ясновельм. гетьмана; сей час ²³ уважаю страченим і нетерпеливо чекатиму, які їх будуть рішення в нових умовах. Потиху йдуть балачки про побіду запорожців, що тих татар, які вийшли на здобич, вони так прийняли, що з здобиччю вони і тіла свої полишили — більший був їх срам як побіда, розголошена раніше ²⁴. Якої гадки канцлер Виговський про листи світл. князя Трансільванії, може сьогодні виясниться; певне тільки, що досі він дуже журився недолею князя, і приводом до порушення приязні — котру він святіш ніж коли тепер шанує і хоче заховати її для себе і війська. Тетеря, висланий послом до Московщини, ще не вернувся — щодня його сподіваються. Турецький посол прохає відправи, але не може дістати. Пан Беншовський має добрі надії щодо згоди, а тим часом пильно шукає, чим їх може переконати. Посол з Валахії, приїхавши сюди, приніс таку відомість, нібито послів наших і князевих тримає під почесною вартою, і чим це скінчиться — невідомо». (Наступають прохання про

---

²³ До похорону.

²⁴ Над Ракоцієм, очевидно.

інформацію) 25.

Московські плани, переговори з Тетерею, план висилки Трубецкого, посилка Кікіна на Україну, план висилки Трубецкого для «разсмотрѣнія» українських справ.

В Москві посольство Тетері, що мало на меті, просячи московської помочі на кримців, при тій нагоді загладити неприємні вражіння від козацького союзу з Ракоцієм і Карлом-Густавом, і ще раз спробувати, чи не вдалось би Москву з шведами замирити, — дало привід московському урядові підняти різні свої претензії і плани тіснішої ув'язки українського урядування з своїми органами. Коротко — користаючи з допущеної гетьманом нелояльності установити низку санкцій для того, щоб «Малую Росію к рукам прибратъ» — як висловлялися пізніші московські політики. В їх руках уже були реляції Желябужського про настрої в війську і поза військом, про успіхи його агітації против гетьманського правління, про сприятливі відгуки на проект заведення московських воєводів і под. Московський уряд ладився повести в тім напрямі натиск на гетьмана і старшину.

---

25 Там же, с. 319.

Тільки вість про смерть гетьмана перебила ці переговори, піддавши новий план — перенести ці переговори з московського приказу на Україну «в військо», виславши туди боярина з ширшими повноваженнями для відновлення договору з 1654 р. з різними бажаними Москві модифікаціями. Жалко, що не маємо. Авдієнцію Тетері дано було 4 (14) серпня; приймали не дуже парадно, деякі з проєктованих церемоній відставлено, але все таки показано було різні знаки високої уваги: напр., цар сам персонально спитав про здоров'я гетьмана. Тетеря виголосив довгу риторську промову, написану мабуть якимсь «богословом» — може його переяславським протопопом, звісним уже нам з цієї сторони. На жаль в актах заховався тільки її московський, не дуже добрий переклад²⁶. Тему взято інтересну — сполучення України з Москвою, але завито її в дуже напушисту і мало конкретну риторику (я вибираю дещо з неї в скороченні, спрощуючи стиль):

«Коли внутрішніми очима дивимося на богоданну державу в. цар. вел., теперішніми часами укріплена над Малоросійським племенем нашим, приводжу собі в пам'ять слова пророка: От господа бысть се и есть дивно во очію нашею. Дійсно,

---

²⁶ Акты Ю.З.Р. XI, с. 707-712.

об'єднання Малої Росії і прилучення її ²⁷ до великодержавного вашого скипетру, як природної галузі до відповідного коріння, було ділом не людського замислу, а божого промишлення. Це воно прилучило знеможену галузь до її природного коріння. І так як колись Давидові ізраїльські дівчата співали: Побідив Саул тисячі, а Давид тьми, так істинно в. вел-ву можуть співати всеросійські сини: Інші царі побідили тисячі, ти ж, великодержавний царю, побідив тьми! Побіда ця тим преславна, що ревнуючи за благочестиву віру, не пожалував еси своєї царської голови, своєї царської влади — часто полишав свій царський престіл, кидав свої царські палати, виходив перед нами на ворогів і бажав сам боротися за нас. Не даремно й подвизався — бо господь сильний в бранях покорив під ноги твої прегордого соперника і віддав до решти в руки твої. Сподіваємось на бога, що всі вороги твої лизатимуть землю, а твоє царське вел. може про себе сказати, як колись Давид: цар поставлений богом над Сіоном, його горою святою, щоб голосити веління його. Бо справді поставлений ти над Сіоном горою святою — над синами російськими, щоб голосити нам веління господні. (Наступає похвала чеснотам царським, я її упускаю,

---

27 «прицѣпленіє».

вона менш інтерна). Але що дивно і чудесно очам нашим — це те, що як не стало помочі Малій Росії, вороги її, гонителі нашої благочестивої віри, склалися з христоненависними варварськими народами і зброїлися на знищення всього православія, — тоді бог всемогучий подвигнув благочестиве серце в. ц. в., з високого свого престолу зглянувсь еси милостивими очима на нас — малоросійських воїнів і благоволив прийняти під кріпку і високу руку воїнство Запорізьке. А те, раз зв'язавшись хрестним цілуванням в. ц. в-ву, через нас, посланників своїх перед престолом в. ц. в. до землі припадає і в. ц. в-во, як другого великого між царями і апостолам рівного Володимера шанує — і навіть вище шанує²⁸. Бо той хоч перший просвітив хрещенням афето-російське плем'я, занурене в глибокій темноті поганого ідолопоклонства, але, живучи поза законом, багатьох синів російських загубив своїм поганським життям. А ваше пресвітле цар. вел-во більшої благодаті сподобився, тим що повернув відірвану перед багатьма літами, через безладдя і усобиці князів російських, галузь приличну і рідну — Малу Росію, кажу, довгою кормигною неволі лядської і литовської обмежену; нарід наш під високою і кріпкою рукою в. в-ва

---

28 «не точію почитаєть, но и предпочитаєть».

придбав великі вартості. Придбав славу — тому що, за Приточником, праведний цар підносить землю. Придбав міць — бо мудрий цар утврждає людей своїх і т. д. Нехай же біг поможе в. в-ву і покорить всі богопротивні й іновірні племена, аби православний наш цар піднявся як кедр ливанський, утвердивсь як одноріг, щоб усі благочестиві люди під великодержавним скипетром в. в-ва були захвані від поганських полків і широковладна держава в. в-ва пошириться над усім племенем афето-російським» і т. д.

Того ж дня 4 (14) серпня думний дяк Алмаз Іванович і дяк Єфим Юр'єв в посольському приказі розпитували Тетерю з тов. — що з ними переказав гетьман крім грамоти; вище наведено було дану ними інформацію; посли передали дякам листа Виговського до царя — з політичними новинами і з проханнями в своїх маєткових справах ²⁹.

Другого дня відбувся властивий розговор — в печатнім приказі у звісного мецената української науки і культури окольничого Ф. М. Ртіщева, з тими ж дяками. Посли переказали звісні вже нам побажання старого гетьмана в справах зовнішньої політики і передали прислану з ними заграничну

---

²⁹ Акты Ю.З.Р. XI, с. 717-720.

кореспонденцію, доволі багату як знаємо ³⁰, а також листи гетьмана і Виговського і різних високих осіб, котрих вони просили поклопотатися перед царем головню щодо негайної присипки московського війська для охорони України ³¹; конкретно зводилося це все до бажання московської помочі против Орди і козацького посередництва для замирення з Польщею і Швецією. Окольнічий і дяки тим часом обмежилися тільки пригадкою, що цар готов миритися, коли котрийсь з неприятелів шукатиме згоди і поступатиме «правдою», а від себе, з приводу прохань присилки війська, нагадали, що досі не налагоджена справа московської залози в Києві: «стрільці і салдати, котрих в Києві до 3 тисяч, живуть тільки з царського жалування: від гетьмана і козацького війська не дістають ніякої живності, і навіть місця на будову дворів їм досі не визначено; міг би гетьман зробити на них «стацею съ уезду», з огляду, що це військо стоїть для охорони козацьких городів. Посли обіцяли гетьманові це переказати,

---

³⁰ Лист молдавського воєводи з 18 липня очевидно послано їм пізніше і передано дякам.

³¹ Ці листи мають поміту, що копії з них списано 8 (18) серпня, але передано їх мабуть раніш.

але краще було б якби цар написав в своїм листі до нього ³².

7 (17) Тетерю з тов. покликано до Печатного приказу — вислухати царську відповідь на переказані ними справи.

Передусім, цар обіцяє скоро прислати своє військо в поміч козакам, згідно з проханням гетьмана. Але треба знати чи потрібно воно зараз, чи не минула вже тим часом в нім потреба, щоб його даремно не трудити; потім скільки потрібно того війська, до котрих міст, і чи буде для них «запас» — чи не буде недостатку — бо «царським людям запасу з собою не навезтися». Посли дякували за царську ласку і запевняли, що військо не буде терпіти недостатку: збіжжя уродило і стацію з селян можна буде зібрати — нехай тільки цар напише про це гетьманові; а військо для скорості було б добре післати з Білгорода на Гадяч з воєводою Ромодановським; але про бої з татарами у них досі відомостей нема ³³.

Але уряд при цій нагоді порушив питання, нав'яне мабуть реляціями Желябужського. Він нагадав послам прохання гетьманського уряду в

---

³² Акты Ю.З.Р. XI, с. 723-4.

³³ Акты Ю.З.Р. XI, с. 741-3, пор. вище.

1654 р., щоб війську була плата з українських доходів. «Тих поборів (з українських міст) до царської казни досі не збирано, а гетьман ті побори чи збирає і з тих поборів чи виплачує государеве жалування писареві, суддям, полковникам, всій старшині й козакам, згідно з статтями (1654 року). Цар. вел. велів розпитати у посланників, не тому, що ті гроші потрібні казні й. цар. вел., а то, що йому стало відомо, що козаки бунтують на гетьмана і полковників, за те, що вони буцім ті побори збирають на себе, і їм ніякої заповоги не чинять».

На це неприємне запитання послаи відповіли: «Це їм відомо, що милостивий указ цар. вел. про жалування старшині й козакам був записаний в статтях. Але досі тих «установних поборів» не збирано і заплати старшині й козакам згідно з царським указом не давано. Коли б ті побори збирано і заплата старшині й козакам була згідно з царським указом, служба їх була б пильна, і всякий служив би не лінуючись, а тепер як заплати їм ніякої не дають, служать вони неохоче³⁴: коли хто й піде на службу, він не стільки б'ється, скільки назад дивиться, а привести до порядку³⁵ їх

---

34 «облґнчиво».

35 «нарядить».

старшині нічим: нема що їм сказати і чим докорити; а якби давалось їм завсіди государеве жалування, згідно з указом — (козаки) не мали б нічого сказати против того ³⁶, і служили б хочби й не хотіли ³⁷ і з служби ніхто не втік, і така ласка царська — щоб давано козакам по 30 зол. польських, збираючи з городів і повітів, була б усім козакам дуже потрібна і приємна».

Окольнічий і дяки спитали, чи вистане тих поборів, щоб оплатити військо цілком? Тетеря і тов. відповіли, що стане аж надто, а арендні гроші лишаться ще царській казні. Коли з селянського двору збиратимуть по золотому польському або по два — збереться того не мало. Тетеря це знає добре, бо він збирав побори в Київському воєводстві, зібрав в цім воєводстві 120 тис. зол. польських, а на московський рахунок ³⁸ 20 тис. рублів, а якби вибирати точно, то з одного воєводства прийшло б 50 тис. червоних. Тепер же полковники в Ніженському та інших повітах беруть з двору по 2 і по 3 злоті; — кажуть, що на гетьмана, а гетьманові

---

³⁶ Очевидно — против вимагання від них служби.

³⁷ «и служили б неволею».

³⁸ «а русских числом 20000 рублей».

коли й дадуть, то не все, решта лишається полковникам ³⁹ з того йде невдоволення і бунти ⁴⁰; а коли б усе зібране роздавали війську, за государевим наказом, ніякого невдоволення б не було. Нехай би цар згодом, як скінчиться війна, прислав до гетьмана і всього війська своїх послів. Нехай вони, приїхавши до гетьмана, скажуть йому, щоб зібрав полковників, осавулів і всю старшину і зложить раду, і на ній нехай об'являть милость й. цар. вел. Гетьманові це буде неприємно, але військо буде задоволене і виславлятиме милость й. цар. вел. «А ми того від гетьмана вимагати не можемо, бо то йому не подобається».

Зробивши такий гарний початок, порушено інше дразливе питання — самовільні дипломатичні зносини гетьманського уряду незгідно з статтями 1654 р. «Посланникам сказано також — в статтях написано ще: «Коли до війська Запорізького приходитимуть послы, про це треба писати до й. цар. вел., а коли послы приходитимуть з намірами й. ц. вел. противними, їх треба затримувати в війську і просити указу цар. вел-ва, і без указу назад не пускати». Гетьман Б. Хм. того не виконав згідно з

---

³⁹ «коруытуютца тем полковники».

⁴⁰ «чинитца смута и бунтовство».

своєю обіцянкою ⁴¹ : коли приїздили до нього посланники в добрих справах, він про них в. государеві не писав, — приймав і відправляв без царського указу; а бували посли і з намірами противними ц. в-ву, як от від шведського короля, царського неприятеля: гетьман їх прийняв і відправив, не списався з цар. вел. Також з Ракоцієм угорським і іншими (державами) він війшов у спілку і без волі й. цар. вел. ходив війною на Польську землю. Одначе в. государ все те покрити своєю ласкою, тому що гетьман писав про це до цар. вел. покірно і просив милості (пробачення). А гетьман і все військо, бачучи таку царську ласку, повинні пам'ятати свою обіцянку, вчинену перед Євангелією, — дбати про те, щоб душу свою віддати богові чисто, бо це річ не мала і богові противна — обіцявши не додержати; за це бог відплачує і посилає велику кару. Гетьман повинен це пам'ятати, хоч якийсь його проступок і покритється царською ласкою, все таки за порушення присяги треба боятися гніву божого!».

Посли притакнули, що то все правда, тільки то треба сказати самому гетьманові безпосереднє

---

⁴¹ Але й не давав такої обіцянки - можна було б хіба сказати, що він не виконав цього царського розпорядження (в статтях 1654) хоч обіцяв слухатися царя.

(царським людям), щоб він то взяв на увагу і пам'ятав, — а вони того гетьманові. сказати не посміють («имъ всего того к гетману выговаривать нелзѣ»). Гетьман же наказав ц. в-ву дати до відома (повторення попереднього його прохання про негайне замирення).

«Кримський хан післав свого гінця Дедеш-агу з 30 чоловіками через Молдавську землю до польського короля — подивитись на його військо і коли військо велике, хан хоче разом з ним ударити на царських підданих; коли війська мало — тоді вийти в союз з шведами і Ракоцієм і знов таки ударити на них, давши за привід це, що вони (царські піддані б то, а властиво Москва) замирилися ⁴² в Вильні з польським королем, не порозумівшись з ханом. Б. Хм. дуже наказував просити ласки царської замиритися з весни з котримнебудь королем, бо поляки можуть замиритися з шведським королем, відступивши йому Прусію і Гданськ і, договорившись з ханом, повідомлять султана, а той дасть наказ венграм, волохам і мунтянам, щоб разом ішли на царські городи, і тоді буде у царя десять неприятелів».

Вище я пояснив уже, що конкретно це зводилося до пригадки, що цареві з огляду на

---

⁴² «у миру были» властиво договорювалися про згоду.

непевні відносини до Польщі, треба б негайно замиритися з шведами. Все показувало, що з перемир'я з Польщею твердої згоди не буде! вони крутили в справі вибору царя на польського короля і не годилися на територіальні уступки, яких вимагала Москва. В таких обставинах Ян-Казимір кожної хвилі міг домовитися з Карлом-Густавом і утворити коаліцію проти Москви. Це був цілком правильний діагноз і події цілком справдили ці міркування гетьманського уряду. Але цареві не хотілося попроситися з мріями про польську корону. Окольнічий і дяки постарались ослабити песимістичні гороскопи гетьмана. Цар мовляв повідомив Яна-Казиміра, що козаки вийшли з Польщі, шведське і угорське військо, «видя ихъ уступленіє потомужъ пошли въ свои земли», супроти того нехай він з татарами не сполучається і ніяких наступів і зачіпок козакам не чинить. Тому гетьманові властиво нема чого боятися з цієї сторони; тим більше, що військо московське в Києві стоїть, в трудних моментах цар завсіди військо посилав — раз з Шеремет'євим, другий раз з Бутурліним, витрачаючи на те немало коштів. А щодо висилки помічного війська тепер негайно, то це потребує часу, треба завчасу зимою («по зимнему пути») заготовити провіант і гарматний припас: коли післати військо зараз, чи забезпечить його гетьман провіантом? Посли повторили

попередні запевнення, але це була тільки притока і розмова на тім не скінчилася. Окольнічий і дяки знову розвели балачки на ту тему, що цар не має з України ніякого доходу, а тільки видатки. «Которые напередъ сего въ той всей Украинѣ: въ Малой Россіи і на Волынѣ и Подоліи ⁴³ были города и мѣста королевскіе і кляшторскіе и панскіе маетности, а тѣми всѣми нынѣ владѣють и доходы собирають на себя гетманъ и войско Запорожское, а цар. в-ва въ казну того ничего не доходит» гетьман і військо повинні це пам'ятати, а тим часом знову справа київської залози: не то що їй ніякого провіанту «с уезду» не дають, а навіть ґрунтів під двори не хочуть визначити: «досі живуть в ямах»; так не годиться; військо повинно «держать любовь» до ратних людей, що живуть на Україні для їх же оборони: тоді царські люди охотніше ходитимуть на їх оборону. Тетеря з тов. знов на це притакнули, що це дійсно велика царська ласка для них — будова Київської кріпості, і вони думають, що гетьман уже післав туди наказ, аби стрільцям визначено ґрунти під дворища. Для певності одначе треба написати гетьманові, а послі

---

⁴³ Місце небезіntересне з погляду історичної термінології «Україна» в ширшій значенні обіймає «Малую Русь, Волинь і Подолію».

за це не можуть брати відповідальності, бо вони «у гетмана люди не думные и на нихъ никакое дело не належить». І видимо маючи вже по горло досить цих московських шпигачок, просили їх скоріше відправити до гетьмана ⁴⁴.

Не знати, яка була б на це царська резолюція, і чи пішов би царський уряд за цією нерозважною, — а може й з доброго розмислу киненою послами гадкою — не чекаючи смерті гетьмана вислати своїх людей, щоб проконтролювати виконання статей 1654 р.: скликавши раду прочитати їх для загального відома і провіривши, наскільки вони сповнюються, поставити надалі їх виконання під догляд усього війська. Але тут надійшли від путивльського воєводи вже наведені вище вісті про смерть гетьмана, договір Ракоція з поляками і бунти в війську. 10 (20) послів викликано до посольського приказу, де окольничий Ртіщев з тими ж дяками, повідомив їх про ці новини і про царські рішення: в поміч Запорізькому війську негайно вислати з Білгорода кн. Ромодановського з кінним і пішим військом, а «в військо Запорізьке» виправити кн. Ол. Трубецкого, одного з найбільших бояр, «съ своимъ государевымъ милостивымъ словомъ и рассмотрѣть». Так лаконічно визначалась складна і

---

⁴⁴ Акты Ю.З.Р. XI, с. 741-860.

многобічна його програма, в вищезазначенім розумінню. В протоколі сказано коротко, що посли на вісті про бунти висловились так, що це мовляв можна було передбачити⁴⁵; з приводу капітуляції Ракоція звертали увагу на тим пильнішу потребу в царськiм війську на Україні; коли їм об'явлено царське рішення, що до посилки війська, вони дякували за цю царську ласку, а про місію Трубецкого радили повідомити військо через гінця, і з тим гінцем відпустити когонебудь одного з них»⁴⁶.

Дискусія була очевидно далеко ширшою і змістовнішою; на наступній розмові Тетеря згадував свою пораду — писати царську грамоту до війська, не згадуючи Хмельницького, очевидно з послами радилися взагалі щодо ситуації, питали їх гадки в різних подробицях — чого в протоколі не записано; і очевидно — було в якійсь мірі дано їм зрозуміти, що на Україну їх зараз не пустять; московському урядові не було бажано, щоб люди, які встигли до певної міри зорієнтуватися в московських намірах, їхали наперед, інформували і

---

⁴⁵ «И посланники говорили, что на тѢхъ полковниковъ еще и при гетманѢ у войска была не любовь».

⁴⁶ Акты Ю.З.Р. XI, с. 759-760.

приготовляли ситуацію — в напрямі може і не бажаним для Москви. Комбінуючи відомості, одержані від Желябужського з вістями Зюзіна, московський уряд уявляв собі Україну в стані внутрішньої анархії і сподіваючися використати цей хаотичний стан для корінних змін українського правління, хотів перевести підготовку через своїх людей. Для цього спішно вислано насамперед звісного спеціаліста в українських справах стольника В. П. Кікіна.

Того ж 10 (20) серпня дано йому це доручення, а наступним днем датована грамота війську і дуже цікавий наказ Кікіну, що він має робити.

Грамота, адресована до полковників, сотників і всього війська, починалася як відповідь на грамоту покійного гетьмана, прислану з Тетерею. Починалося з того, що цар, сповнюючи його, прохання, висилає військо з кн. Ромодановським. Далі йшов такий уступ — потім зачеркнений: «А в серпні ц. р. писав нам двор. Желябужський, післаний до Ракоція, що син гетьмана Б. Хм., Юрій стояв з Запорізьким військом, не доходячи Межибожа за 35 верст на Наливайківським броді, і коли Желябужський приїхав туди на становище, приходило до нього військо і говорило, що ви (козаки) хочете нам служити, де вам скажемо ми і наші воєводи. Бо з того часу як піддалися нам в

підданство і де бували в службах за нашим указом, за ласкою божою і нашим щастям ніде вам упадку не бувало, але скрізь були над неприятелем «поиск» (побіда), а вам пожитки (добича), а тепер як вас без нашого указу післав гетьман Б. Хмельницький з наказним гетьманом Антоном Ждановичом, з Запорізького війська багато побито, а ті, що лишилися в дорозі, від недостатку в великому числі померли»⁴⁷. Це зачеркнено і написано про замір царя післати в скорім часі кн. Трубецкого з військом «з нашим государським милостивим словом і нашими великими ділами». — А тим часом — «між вами, нашими вірними підданими, аби була згода (совѣтъ да любовь), щоб стояли ви против неприятеля разом і не було між вами ніякого непорозуміння (розни) — аби неприятелі не потішилися з вашої незгоди і на вас не наступили. Ми ж вас будемо тримати в нашій милості і хочемо, щоб ви як православні христіане, будучи під нашою рукою, були в згоді й любові між собою, а не в замішанню. Стаючи в обозі дуже стережіться неприятелів, аби вони не напали несподівано і не наробили шкоди городам і людям війська Запорізького. А як кн. Трубецкой з тов. від нас будуть відправлені і з дороги напишуть, ви пішліть

---

⁴⁷ Акты Ю.З.Р. XI, с. 722 (скорочено).

від себе полковників, сотників і рядових козаків, скільки здається, щоб вони їх приїзд зїхалися в Києві на раду і вислухали нашу господарську милость». Нарешті обіцянка відправи Тетері з товаришами ⁴⁸.

Наказ Кікіну дано такий. Насамперед, можливо скоро діставши ся на Україну, мав він розвідатися, чи дійсно гетьман помер. Коли живий — послати до Москви звідомлення про це і чекати дальших інструкцій на границі, коли помер — їхати далі, і по дорозі, в Ніжені й інших містах вести секретні розмови з міщанством — з війтами, бурмистрами, простими людьми. Говорити так, що от мовляв стало цареві відомо, що гетьман помер, а на городи Малої Росії наступають татари і ляхи, і у людності внутрішнє замішання (меж собою смятенье). Цар жалуючи їх посилає для оборони кн. Ромодановського з військом, а «для осмотрѣнья войска Запорожского» кн. Трубецкого з тов. Нехай будуть безпечні (ничѣмъ ныне не оскорбляются). Коли такими розмовами удасться навести на такі вислови, як удавалось Желябужському: «добре б було як би вел. государ велів бути у нас своїм воеводам для оборони від неприятельських приходів і всяких розправних діл» — Кікін повинен

---

⁴⁸ Там же, с. 793-4 (так само).

їм пояснити, що це власне й положено на кн. Трубецького і тов.: вони як приїдуть, так по всіх справах і дадуть указ ⁴⁹. Коли ж навести на такі заяви тих міщан Кікіну не вдасться, нехай сам про це заговорює: краще було б якби в значніших козацьких городах були государеві воєводи, — тоді б тутешнім мешканцям (жилцам) не було б «обид и налогъ» (зайвих вимагань) від полковників і від інших людей. І все, що будуть говорити з цього приводу, нашвидку відсилати цареві з путивльськими гінцями, що будуть післані (очевидно для того, щоб взяти це під увагу при складанню інструкції Трубецькому і тов.) ⁵⁰.

У полковників та іншої старшини крім звичайної інформації в політичній ситуації розпитувати, де тепер козацький обоз, чи багато в нім козаків, чи всі полковники, і хто у них за старшого? Кого більше слухають і кого хочуть вибрати гетьманом, чи давнішого (прежняго) — гетьманича Юрія чи когонебудь іншого? чи нема

---

⁴⁹ «ГѢ всѢ дѣла положены на боярина и думных людей: как они у них будутъ, тогда по всѣм статьямъ и указъ учинять».

⁵⁰ Там же, с. 788; раніш цей наказ надруковано в «Симбир. Сборнику, с. 57.

між черню якогонебудь повстання («рокошу») против полковників, а коли єсть, то за що, і чого сподіваються в цих відносинах («межь ими»). Чи будуть бажати, щоб по їх городах були царські воєводи? Про все це розвідуючи писати в звідомленнях подрібно і секретно і відсилати в посольський приказ.

Приїхавши якнайскоріше до обозу — в Білій Церкві (як виходить за відомостями Желябужського), чи де інде він буде, Кікін мав оповістити про свій приїзд старшину — «щоб полковники, сотники і все військо запор. веліли йому бути у себе в обозі (визначити йому побачення) для государських діл скоро». Коли б в обозі був гетьманич Юрій і прислав би до Кікіна когонебудь з полковників чи сотників, закликаючи до себе — щоб він приїхав до нього і йому віддав государеву грамоту, тому, що після смерті батька тепер він, Юрій, на гетьманській місці (в гетманское мѣсто) у них в війську Запорізькім, Кікін мав відмовитись, такими словами: «Попереду як був гетьманом Юрійів батько, тоді царські стольники і дворяне з грамотами ходили до нього, а тепер як його нема, і цар. в-ву невідомо, чи Юрій вибраний всім військом на гетьмана чи ні; тому не велено йти до нього самого, а прислано його, Кікіна, з грамотою до всього війська запор. і наказано віддати царську грамоту всьому війську

запр. в обозі, а до самого гетьманича, або до писаря Виговського не ходити».

Коли військо визначить йому побачення, Кікін мав їхати до старшого полковника і попросити його зібрати полковників, сотників і все військо. Коли військо збереться, спитати від царя про здоров'я полковників, сотників і все військо, і передати царську грамоту, а потім сказати більше-менше те саме, що в грамоті. А по цій офіційній розмові заводити з рядовими козаками, з ким буде нагода, такі розмови: «Як гетьман Б. Хм. посилав їх з полковником Ант. Ждановичом до Польщі чи куди небудь, чи давано їм заплату за той час, що вони були в службі і по скільки? чи вони служили без заплати?».

Коли скажуть, що ніякої заплати їм від гетьмана не бувало — служили своїм коштом, Кікін мав їм сказати: «Як гетьман і військо просилися в підданство вел. государеві, в той час на статті гетьмана і війська був милостивий указ цар. вел-ва, що війська має бути 60 тис., має старшині (й війську) ⁵¹ йти государеве жалування за той час, як вона буде в службі, а на те збирати побори з городів і повітів Малої Росії; так гетьман ті побори чи

---

⁵¹ Цих слів про військо нема в друкованому тексті, але з контексту виходить, що обов'язково мусили бути.

збирав? а коли збирав, чому з тих поборів заплати не давав?».

Коли на те казатимуть, що досі вони про це не чували; а як би ця царська милість була всім об'явлена, і була заплата війську, то це всьому війську було б дуже приємно (годно), і замішання й усобиці з полковниками і старшиною не було б, — Кікін мав говорити: «Як би не було попереду, тепер вел. государ все це велів розглянути кн. Трубецькому з тов.».

З тим поїхав Кікін. Але слідом по його виїзді Тетеря одержав звісного нам листа від старого Виговського, що зовсім в іншій світлі представляв ситуацію на Україні, ніж вісті Зюзіна, оповіщені в посольським приказі. Тетеря з власної ініціативи пішов (сам один — поскільки можна судити з протоколу) до Посольського приказу — продовжити попередню розмову новими вістями і гадками, не знати — чи для того, щоб вигородити себе від наслідків деяких необережно зроблених висказів, чи в ролі московського приятеля і конфідента. Він приніс листа від старого Виговського — наведеного вже вище, і пересланого через нього ж листа якогось волинського кореспондента Івана Виговського про місію Бенъовського і польські плани щодо України — що про них довідався Лазар Баранович, будучи в Польщі: хвалиться Бенъовський, що може всього,

що хоче добитися у гетьмана, тільки треба заспокоїти військо запорізьке деякими уступками («статтями»), а потім можна буде легко з ним упоратися, і це треба зробити, бо інакше Україна і Білорусь міцно об'єднаються з Москвою⁵² і потім трудно буде розбити це об'єднання; щоб розвести Україну з Москвою добре було б добути від Запорізького війська якийсь документ, який би скомпромітував в очах царя — «какъ выможемъ противное какое письмо противъ царя отъ войска Запорожского»: тоді цар відмовить козакам в помочі, а без його помочі легко буде Україну знищити. (Звертав також увагу — мабуть тойже Баранович — що про всяку діяльність Виговського («секретаря войска запорозького») євреї «на Украинѣ живучіе» дають знати ляхам через різних «вихрестів і купців», і з того мораль: «ненадобно изменников божіихъ и людцкихъ живить!»). Подавши свої пояснення до тих вістей, що містилися в листах, вважав своїм обов'язком вірної служби цареві повторити пораду гетьмана: негайно замиритися твердо або з польським або з

---

⁵² Фраза очевидно поплутана, але теж не безінтересна з історично-термінологічного становища: «Украинцы вмѣстѣ съ Москвою, в. княжества Литовскаго и Малые Россіи, покамѣст князи русскіе держали въ Киевѣ прежде живущіе».

шведським королем, щоб запобігти коаліції, що вже почала зарисовуватися з капітуляцією Ракоція і пропонував посередництво війська запорізького в переговорах з шведами. Це дасть привід і козакам до повного розриву з шведами, коли ті не приймуть їх посередництва — козаки можуть так йому і загрозити, що коли вони не схочуть з царем миритись, козаки їх будуть воювати.

Друга справа, ним порушена — ще більше нам цікава, і я наведу цю дискусію в перекладі, переводячи з третьої особи:

«Нехай царське в-во в своїй грамоті (що буде писатися до війська) зволить на початку написати ім'я гетьманича Юрія, аби йому це не було в досаду, що після смерті батька його ім'я не буде написано. Бо батько його бив чолом цар. в-ву, щоб по смерті його був гетьманом його син Юрій, і на то єсть згода цар. в-ва. Бо що я перед тим говорив, аби в грамотах цар. в-ва крім війська запорізького нічийого імени не писати, то говорив тому, бо сподівався якогонебудь замішання (мятежу) між полковниками й військом, а тепер чую, що нема ніякого замішання (смути). А що ц. в-во зволив післати в запор. військо ближнього боярина А. Н. Трубецкого з військом, то ми це віддаємо на розсуд ц. в-ва, чи потрібна тепер же така посилка бояр? Бо небезпеки від неприятеля тепер у війську запорізькім нема: поляки і татари з України

вийшли. А з другого боку — в запорізькім війську багато й нерозумних людей: почнуть думати, що ті великі люде, ближній боярин з товаришами ідуть з військом на те, аби запорізьке військо в чімсь обмежити (чѣм потѣснить), бо війська на Україні не треба ⁵³. А присилку з Білгорода кн. Ромодановського з військом військо запорізьке прийме вдячно, і призначить на його прогодовання заселені місця — бо воєнної помочі тепер на нікого не потрібно».

На це Тетері відповіли: Вел. государеві не послати тепер тих бояр, кн. Трубецкого з товаришами, ніяк не можна, бо волею божою гетьмана не стало і в війську запорізькім почалась усобиця («меж себя нестроенье»), і треба їх запевнити в ласці цар. в-ва, розглянути і зібравши в війську раду, об'явити статті, дані в 1654 році вам же — посланникам Самійлові та (тобі), Павле, про число війська запорізького, про заплату війську і

---

⁵³ Фраза двозначна, або: козаки будуть підозрівати, що бояри йдуть покоротити військо запорізьке в його правах, тому що їх стало воно непотрібне; або козаки підозріватимуть за боярами такі умисли, тому що московського війська на Україні тепер непотрібно, і коли московське військо йде, то мабуть замишляють щось на козаків.

про інші справи ⁵⁴. А війська з ними буде небагато.

Тетеря сказав: З нинішніх листів він бачить, що вся старшина війська запорізького за гетьманича Юрія ⁵⁵, в війську тихо й бунту ніякого нема, і він сподівається, що його признають (оберуть) гетьманом. А як почують, що цар. в-во посилає своїх великих людей з військом, і довідаються, що при них буде рада, то приятелі гетьманича — а є їх багато, такі що з полковниками не в добрих відносинах (не в совѣтѣ), піchnуть йому радити, щоб він не збирав ради, аби своєї влади не зменшив, як його батько ради не збирав, а володів усім один: що наказав, то всім військом і робили, а як зібрати раду, то на ній без бунту не обійдуться: у всякого буде своя гадка, одні захочуть його, гетьманича інший кого іншого, а інший знов того, щоб володів усім царське величество, і хто буде гетьманом вже його влада не буде така сильна як

---

⁵⁴ «Чтобъ ихъ обнадежить цар. в-ва милостью, и разсмотритъ, и собравъ раду въ войскѣ статьи которые... въ прошлом во 162 году даны им же посланникомъ Самойлу и ему, Павлу, о числе войска Зап., и на войско о заплатѣ и о иных дѣлѣхъ, объявить».

⁵⁵ «при гетмановѣ сынѣ» Ю. Хмельницкомъ» очевидно в значінню — тримають його сторону.

попереду 56.

До цих порад прилучив Тетеря при цій okazії прохання про маєтності — Виговського і свої власні: спитав, яка царська воля щодо привезених ним прохань Івана Виговського, щоб його жінці повернути батьківські маєтки, а його братові Костянтинові — щоб йому також дали маєтності його жінки. Відповіли йому, що Виговським дано великі маєтності на Україні, коли приїздив його брат Данило з проханнями, а маєтності його тестя Стеткевича роздано різній шляхті, що присягнула цареві і відбирати їх не можна. На це Тетеря зробив цікаве признание, що Виговські наданими їм на Україні маєтностями фактично не володіють, «опасаясь отъ войска запорожскаго». Дяки потішали, що як Трубецкой буде робити свої об'явки в війську, він і ці надання війську оповістить, «і тоді їм можна буде свобідно володіти

---

56 «чтобъ онъ, гетманов сынъ, рады не собираль для того, чтобъ ему своего владѣнья не убавить, также как и отецъ его рады не собираль, а владѣль всѣмъ одинъ: что роскажетъ, то всѣмъ войском... дѣлають; а только рада ему собрать, и на радѣ безъ бунту не пробудуть; у всякого будетъ своя мысль — иной похочетъ въ гетманы его, гетмановаго сына, а иной иного, а иной похочетъ того, чтобъ — владѣль всѣмъ цар. в-во; а хотя и гетманъ кто будетъ, и владѣнье гетманово перед прежнимъ будетъ не таково сильно», с. 764.

всім тим, за відомом запорізького війська». Але така перспектива ще більше налякала Тетерю і він став просити, щоб Трубецкой того ніяк не оповіщав: «Того і гетман Б. Хм. не знав, а в війську як тільки довідаються, що писар та інші випросили собі у царя такі великі маєтності, так їх усіх поб'ють, так будуть говорити: «Ми всім військом цар. в-ву служили і за нього помірали, а маєтності випросив собі тільки писар з товаришами». Почнуть говорити, щоб усіми городами і містами в війську володів тільки один цар, а їм крім заплати нічого не потрібно. Тому то як цар ласкав наділити якимись маєтностями самого писаря і його батька, то нехай дасть їм маєток в литовських краях, щоб вони там могли володіти спокійно; а в війську Запорізькім ⁵⁷ володіти їм нічим не можна».

При цім і для себе Тетеря просив: дану йому в 1654 р. грамоту на містечко Смілу переписати наново на пергаменті — бо та попсувалась, як її сховано в землі «опасаясь разоренья» ⁵⁸.

Поради Тетері зробили сильне вражіння: їх

---

⁵⁷ Звертаю увагу на уживання терміна «військо Запорізьке» в територіальнім значенні, що іншими разами висловлялось терміном «Мала Росія».

⁵⁸ Акты Ю.З.Р. XI. с. 764-5.

зараз же переказано цареві — себто правлящій колегії, і річ небувала — того ж самого дня Тетерю з товаришами викликано вдруге до посольського приказу, щоб оголосити царський рішенець. Цар з огляду на висловлені Тетерею аргументи одмінив своє рішення про присилку кн. Трубецкого — але Тетеря нехай потвердить своїм підписом свої аргументи («и он бы къ тѣмъ своимъ рѣчамъ приложилъ руку»). Тетеря злякався, і заявив, що такого документу видати не сміє: «Що тепер у війську діється мені невідомо. А як я підпишу і цар. в-во кн. Трубецкого не пошле, і в війську довідаються, що відмовив від того я, буде мені від війська лихо. Прийду до війська, а ну ж неприятели ще не вступилися, почне військо мені говорити: чому не просив прислати військо? А коли неприятели відступили, а в війську якісь замішання, все таки будуть говорити: «Знаємо, що вел. государ рішив був післати свого ближнього боярина з військом» — одні казатимуть: «Чому не просив» щоб боярин приїхав?» інші — «Чому не просив, щоб боярин не їхав?» Я їм буду відповідати, що мені того не було наказано, і тому все те віддаю тепер на волю цар. в-ва, чи посилати боярина чи ні, а я від себе ані не просив про те, ані відповідати за це не можу: мене не з тим прислано, і те що я говорив, це нехай буде в волі цар. в-ва. Бо мене гетьман виправив за свого життя і велів просити,

щоб ц. в-во прислав в поміч кн. Ромодановського з військом, і більше мені до нічого діла нема, і я про те не б'ю чолом»⁵⁹.

Це дуже характеристично для нашої військової демократії — такий страх відповідальності виявлений Тетерею. Без сумніву, це що йому вдалося відмовити московський уряд від інтервенції, було незвичайно важним успіхом з становища української державності, але Тетеря не посмів взяти на себе відповідальності, очевидно не покладаючись, що військо цей успіх відповідно оцінить!

Діставши таку заяву, що значно ослабляла всю попередню аргументацію Тетері, московські політики кілька днів обмірковували ситуацію і рішили вернутись до попереднього рішення. Відправу дали не 26-го, як обіцяли, а тільки 31-го, грамоту дано ту, що виправлено було 13 (23)-го, перед тими Тетериними представленнями — одночасно з післаною з Кікіним, на один з нею вірець, тільки коротше, адресовану так само «полковникам, сотникам і всьому війську», не згадуючи про нового гетьмана, вона насамперед відповідала на листа принесеного від покійного гетьмана Тетерею. Цар висловляв своє вдоволення з

---

⁵⁹ Акты Ю.З.Р. XI, с. 770-72.

«служби и радѢннѣ» гетьмана і війська, виявлені в присланих відомостях про неприятельські замисли, і повідомляв, що на їх прохання велів спішно іти на Україну Ромодановському з військом, та ще В. Б. Шереметєву наказав післати від себе дещо кінного і пішого війська. Далі наступало повідомлення про посилку Трубецкого: цареві донесено про смерть гетьмана, і тому він посилає «в військо Запорізьке Малої Росії» «с нашим государским милосерднымъ словомъ и для нашихъ государскихъ великихъ дель» свого ближнього боярина кн. Трубецкого, окольничого Хитрово і думного дяка Лар. Лопухина. Потім з приводу висловленого прохання, щоб цар замирився з котроюнебудь стороною — польською чи шведською — повторяється тільки стара фраза, що цар готов замиритися з тим неприятелем, який вчинить царську волю, і нарешті коротка фраза, що виглядала як заспокоєння стількох старих тривог козаків перед перспективою московсько-польського замирення, як і нового «разсмотрѢннѣ», дорученого Трубецкому і тов.: «А вас, войско запорожское хотимъ содержать в нашей государской милости и во всякихъ свободахъ»⁶⁰.

В відпускній промові крім повідомлення про посилку війська з Ромодановським була ще така

---

⁶⁰ Там же, с. 774-778.

інтересна тірада (подаю в скороченню): «А ще відомо нам стало, що волею божою гетьмана Б. Хмельницького не стало, а козаки стали непослушні його синові Юрію Хм. і полковникам, багато їх з обозу розійшлося. Коли б неприятелі не наступили на вас несподівано, почувши такий нелад (нестроєніє). Тому посилаємо в військо зап. кн. Трубецького і т. д. з милостивим словом і з нашими великими справами, потрібними всьому війську запорізькому. Вас, посланників, нагородивши нашим царським жалуванням, відправляємо в військо зап. і посилаємо нашу грамоту, а разом з вами нашого дворянина Ів. Акінфова з грамотами до всіх полків». Цю тіраду потім вичеркнено, бо замість того Акінфова вислано вже Кікіна, а далі Матвеева — чи разом з Тетерею, чи трохи раніш (це правдоподібніш). На жаль, з статейного списку Матвеева заховався тільки уривок і нема ні грамоти з ним післаної, ні наказу, ні дати виїзду, тільки дещо з його розговорів з Виговським ⁶¹. З того бачимо, що йому насамперед доручено було зробити докір старшині, що вона своєчасно не повідомила царя про смерть Хмельницького, далі — цар давав згоду на те, щоб військо запорізьке

---

⁶¹ Акты Ю.З.Р. IV, с. 21-6 (3 і 6-й зошит первісного оригіналу).

взяло на себе посередництво в переговорах з шведським королем про згоду, нарешті повторились повідомлення уже вислані з Кікіним: що Ромодановський веде військо, а Трубецкой іде «для великих государських діл», щоб на його приїзд з усіх полків приїхало до Києва по 5 чоловіка «изо всех чиновъ» (від старшини і з рядових козаків). Це мабуть те, що мало міститися «в грамотах до всіх полків», що хотіли спочатку післати просто з Москви з Акінфовим, але потім відступили від такої безпосередньої організації київської ради ⁶². Але в пізнішій інструкції Апухтіну є ще така згадка про розмову Матвеева з Виговським про заведення воєводів на Україні і утримання московських залог з українських доходів, а також про переведення 60-тис. реєстра і виплати старшині

---

⁶² В актах Малорос. Приказу (ст. 5835-24, л. 112-127) заховався проект наказу цьому Акінфову (без початку і дати, в тексті наказу він називається просто «Іваном», але ясно, що це той Іван Акінфов, котрого хотіли післати з Тетерею, але посилку одмінили). Зміст подібний до наказу Кікіну, з того ясно, що наказ Акінфову вироблявся перед 11 с.с. серпня (дата наказу Кікінові) то значить і проект одпуску Тетері з Акінфовим вироблено перед тим — мабуть під вражінням перших відомостей про смерть гетьмана, але потім відправу Тетері відложено, а замість Акінфова післано Кікіна.

і козакам жалування ⁶³. Очевидно, це й був головний пункт місії Матвеєва — на жаль тільки дуже сумарно згаданий з інструкції Апухтіна.

Тоді ж мабуть вислано спішного наказу київському воєводі, щоб він оповістив «про государскую милость» — посилку Трубецкого з тов. і він написав про це до Чигрина «гетьманові Юрію Хмельницькому, писареві Виговському, полковникам, осавулам, сотникам і всьому війську, духовенству, міщанству і черні». А в Києві в ратуші духовенству, наказному полковникові і осавулам, війтові і всім міщанам згідно з государевим наказом оголосили і в ласці царській запевнили. І до черкаських городів до полковників, старшини і всього війська Запорізького, «къ черни писали» ⁶⁴.

Чигринська рада, вибори Виговського на гетьманство.

Тим часом наблизився день 2 н. с. вересня, визначений для похорну старого гетьмана. З усіх городів задалегідь повиїздила старшина, козаки і всякого стану люди на цей сумно-урочистий акт, з

---

⁶³ Акты Ю.З.Р. VII, с. 233.

⁶⁴ Акты Ю.З.Р. IV, с. 13-14.

котрим мала бути зв'язана рада про наступство й усякі справи. Так оповідав Кікіну 27 н. с. серпня отаман у пограничнім Глухові: «Як нестало гетьмана Б. Хмельницького, полковників і сотників всіх розпущено додому, а тепер всі полковники і сотники поїхали до Чигрина на похорон гетьмана, а після похорону буде рада — кого на місце (покійного) гетьмана вибрати гетьманом»⁶⁵.

З тих днів заховалася розмова Виговського з путивльським піддячим Роколовим (або Рикаловим), що привіз йому 31 н. с. серпня листа від свого воєводи і того ж, дня був ним прийнятий. «Говорив зо мною на одинці: «Я ц. в-ву у всім вірний, служу йому і військо зап. тримаю в постійності, стримую від усяких хитань («шатостей»), Стало мені відомо, що brasлавський полковник Зеленський хотів з усім полком пристати до поляків, тому що дуже наступають на них, і я написав йому, щоб він пам'ятав присягу і не відступав і козакам свого полку це представляв, бо в козацькі городи йде з великим військом кн. Ромодановський — нехай покладається на царське військо і нічого не боїться, нехай поставить в полях сторожу і розвідує, де тепер турецьке військо і хан кримський. І полк. Зеленський на цього листа

---

⁶⁵ Акты Ю.З.Р. XI, с. 793-4.

відписав мені, що він цареві вірний слуга і від нього не одступить (і дає знати), що сілістрійський баша перейшов з великим військом Дунай і стоїть на волоській землі, в Тягині, а кримський хан під Чорним Лісом, — хочуть з великою Ордою наступити на черкаські городи й. ц. вел. А поляки стоять табором під Кам'янцем Под., чекають короля з польським і цісарським військом, і як тільки король зійдеться з татарами, хочуть ударити на черкаські городи. Від мунтянського і молдавського господаря прийшли послы до мене і всього війська, щоб потвердити вічний союз, але ми їм не віримо.

«А як поховаємо гетьмана Б. Хм. буде у нас рада, кого вибирати гетьманом. Б. Хмельницький помираючи наказав мені бути опікуном його сина, і я то пам'ятаючи його наказ, його сина не покину. Полковники і сотники і все військо Запорізьке кажуть мені бути гетьманом доки Юрій Хмельницький прийде в літа і в совершенний розум. А після ради зараз писати в. государеві в великих військових справах. Також духовенство пішло до святішого Никона патріарха всієї Великої і Малої і Білої Русі всякі духовні справи і про поставлення на Київську митрополію о. Іннокентія Гізеля»⁶⁶ (про цю митрополитанську справу писав

---

⁶⁶ Акты Ю.З.Р. IV, с. 10-11

тоді Виговському київський воєвода — про це буде мова далі).

Той же Роколов як свідок оповідає, що похорон старого гетьмана дійсно відбувся в неділю 23 серпня (2 н. с. вересня)⁶⁷. Кікін, приїхавши того дня до Чигрина, не застав нікого з старшини: «всі були в Суботові на похороні Б. Хмельницького. Другого дня прийшли до нього дехто з меншої старшини, як він каже — «сотників козацьких чоловіка з десять або й більше» і він скористав з того, щоб повести наказані йому агітаційні розмови: «по многих разговорах», не здобувши від них ніяких потрібних йому заяв, став говорити «від себе»: «Лучшеб то було, щоб у вас у війську Запорізькому по значніших городах були царські воєводи — щоб неприятель, чуючи це, мав страх, а поміж вами у війську, щоб не було нічого злого, ніяких бунтів». Але сотники на цю провокацію не йшли, відповідали, що «в тім воля вел. государя», що до бунтів — «коли між нами у війську і трапляються якісь бунти від злих людей, то на тих людей, від котрих починаються розрухи і бунти, буває карність». «З тих слів видно, завважає Кікін, що старшина (начальные люди) того не захоче аби у них по городах були воєводи цар. вел.». В дорозі,

---

⁶⁷ Акты Ю.З.Р, IV, с. 12.

їдучи з Путивля, він говорив на цю тему; «за царським наказом», в Ромні, Лохвиці, Лубнях, з війтами, міщанами і рядовими козаками, — «і вони все те полагають на волю й. ц. вел.», «а видно, що убогим людям то подобається (то годно), щоб у них по городах були воеводи цар. в-ва, а інші того не хочуть», завважає він.

Він вів також, в дорозі і тепер, ⁶⁸ сидючи в Чигрині, приписані інструкцією розмови з козаками на тему платні. «Як ходили ви з Ант. Ждановичом до Польщі і до Литви, чи була якась заплата війську від гетьмана?» Відповідали, що заплати від гетьмана не було ніякої, бо гетьман велів іти «охотником», «хто захоче», і добувати самим на себе (утримання). Кікін, згідно з наказом говорив, що козацького війська має бути 60 тис., а старшині має йти платня з городських і повітових зборів «тоді як підуть на службу». Козаки на це відповідали, що про це їм досі було невідомо. «А нас козаків в війську Запорізьким і тепер єсть тисяч з 300». Це була цілком несподівана репліка на милостиву царську резолюцію про 60 тисячний реєстр; вона зводила дійсно до абсурда справу платні.

Другого дня, 4 вересня н. с. гетьманич, писар

---

⁶⁸ Акты Ю.З.Р. IV, с. 12.

й інша старшина, повідомлена Кікіним згідно з наказом, визначала йому авдієнцію на дворі старого гетьмана, тепер гетьманича. Ставши перед ними, Кікін спитав про здоров'я і передав царську грамоту, котру «вони» (хто проводив радою, Кікін на жаль не каже) веліли писареві прочитати вголос, подякували за царську ласку, посилку Ромодановського і т. д., клялися служити цареві «во віки неодмінно», а на приїзд Трубецького і тов. обіцяли прислати на раду до Києва «вибравши з війська «знатних людей», для государевих великих діл». Бажання мати воєводів не виявили, констатує Кікін, і тому він знов таки «по многихъ разговорахъ говорилъ съ ними отъ себя» — те саме, що вчора. «Але вони на ті слова ніякої відповіді не дали, а тільки говорили: «Коли у нас від якихнебудь злих людей починаються розрухи, тим людям у нас буває карність, і як тепер в війську в обозі від деяких злих людей почалися недобрі діла, бунти і вбивства, тих злих людей військовим судом (по військовому приговору) багатьох скарано на смерть, а іншим утинано уха і носи».

«Старшина ж і військо, вислухавши государеву грамоту, говорили поміж себе в раді, щоб гетьманич і писар показали всьому війську всі ті статті, котрих просили у царя Б. Хм. і все військо через своїх посланців — бо ми всім військом досі нічого не знаємо, чим нас на те військове чолобиття

вел. государ пожалував. І поговоривши про це того дня, з ради розійшлися»⁶⁹.

Того ж дня після ради Кікін «наодинѣ» розпитував писаря і полковників про всякі справи. Більше-менше почув те ж про небезпеку від татар і поляків, що й Роколов; писали про це Ромодановському, аби скоро прибував. Козаки з свого боку двічі ходивши під Перекоп на улуси, повоювавши улуси, щасливо вернули. На Полтаву набігала невелика татарська ватага з Азова, де вони тепер: пішла назад до Азова, чи до хана, чи десь неподалік — невідомо. Під Чигрин тиждень тому теж набігав невеликий загін і забрав людей на полях».

«Від турецького султана прийшов посол з тим, щоб козаки не ходили з Запоріжжя на море човнами воювати; ми йому закинули, що хан і Орда против присяги воюють військо запорізьке на спілку з ляхами».

Розповіли про капітуляцію Ракоція, договір його з поляками і погром від татар. Новини з Польщі — за листами, що пише король Беншовському, «що у нас тепер у Чигрині»; Кікін просив, щоб писар ті листи передав через нього

---

⁶⁹ Акти Ю.З.Р, XI, с. 797-9.

цареві, і писар обіцяв ⁷⁰.

Другого дня, 26 серпня (5 вересня н. с.) — оповідає Кікін у своїм звідомленню — «зібралася старшина: обозний, судді військові, осаули і сотники і «все поспільство» на другу раду на двір гетьманича Юрія, і перед ними вчитано на раді статті, прислані від цар. в-ва за чолобиттям гетьмана і всього війська з суддею Самійлом і полковником Павлом Тетерею. Вислухавши статті, вони втішилися милостью ц. в-ва і своїми вільностями - що в. государ в нічім не зменшив їх військових вільностей наданих від давніх вел. князів руських ⁷¹ і королів польських, а ще й примножив свою милость до них, війська Запорізького».

«І того ж дня, не розходячися з ради, вибрали всім військом на гетьманство писаря Івана Виговського, і дали йому гетьманську булаву,

---

⁷⁰ Там же. с. 799-801.

⁷¹ Звертаю увагу на цю доведену до абсурду традиціоналістку: вільності війська Запорізького надано старими київськими князями. Формула ця пояснюється тим, що військо Запорізьке тут рівнозначне з «Малою Руссю» і «Руссю» польсько-литовської публічної термінології, а та завжди покликала на свої традиційні привілеї старих київських часів.

примовляючи: «Доки виросте («возмужаєть») Богданів син Юрій Хмельницький і прийде в літа (будеть вь возрастѣ), доти має відати військо і всяку розправу чинитиме писар Іван Виговський, і писатиметься гетьманом. Та ще на тій же раді ухвалили, щоб у війську зап., у них вільно було всім козакам торгувати вином і всяким питтям без всяких оплат (безпенно й безпошлинно)»⁷².

Роколов оповідає дещо інакше: 26 августа була рада у полковників і всього війська запор., вибрали гетьманом писаря Ів. Виговського; булаву цар. в-ва йому дали, примовляючи, щоб він вел. государеві вірно служив і над військом запор. був гетьманом і добру справу їм чинив і гетьман Ів. Виговський прийнявши булаву цар. в-ва говорив до війська: «Ця царського величества булава доброму на ласку, а злomu на карність. Я в війську манити нікому не буду, коли ви мене гетьманом вибрали. А військо запорізьке без страху бути не може». На тій же раді полковники, сотники, отамани, війти і бурмістри говорили, щоб той нововибраний гетьман Іван Виговський вичитав їм на раді всім на-голос жалувальну грамоту вел. государя, аби знали всі «на яких волях пожалувані вони від ц. в-ва», (які свободи їм надані). А вислухавши

---

⁷² Там же, с. 802.

жалувальну грамоту цар. в-ва, полковники, сотники, отамани, війти і бурмістри ударили чолом за милость государську: «Раді ми служити в. государеві всім військом запор. вічно, аби він нас неприятелям не видав і своїх ратних людей нам на поміч присилав»⁷³.

Своjak Юрія київський полковник Яненко, повернувши з Чигрина, так розповідав 1 (10) вересня київському воєводі: Були в Чигрині на похороні гетьмана Б. Хм. з усіх козацьких городів полковники, старшина і козаки, а після похорону була рада полковників і всієї старшини: кому над військом Запорізьким бути гетьманом. Бо гетьманич Юрась в молодих літах і на таке діло його не стане: військо Запорізьке «не управить». І на раді всі полковники, старшина і козаки з багатьох городів ухвалили, щоб був у них над усім військом Запорізьким гетьманом замість Юрася писар Ів. Виговський. Вибравши його, віддали йому государеве жалування: булаву і корогву, а віддаючи булаву промовляли йому, щоб будучи гетьманом правив військом Запорізьким так як було за гетьмана Богдана Хм., і вільностей у них щоб не

---

⁷³ Акты Ю.З.Р. IV, с. 11.

відбирав ⁷⁴.

В світлі цих відомостей (і свідчень самого Виговського, що далі наводяться) можемо оцінити класичне оповідання «Самовидця», що так довго служило основним джерелом для історії вибору Виговського. З огляду на цю роль його я й подаю його в цілості, тільки модернізуючи мову:

«Хоч то ще за життя старий Хмельницький визначив ⁷⁵ гетьманом сина свого Юрія, але нещаслива заздрість або хтивість уряду то справила, що не один з старшини жичив собі такого уряду, а не можучи явно з тим відкритись і явно того доказувати, то умислили і по похороні старого Хмельницького, намовили Юрія аби він од того уряду одмовився, здаючи його як молодий літами. І так нібито вчинивши раду, зібрали в двір Хмельницького частину козаків, а найбільше тих людей «превратних» - тим зичливих, котрі на той уряд прагнули; а на останку двір замкнули, не пускаючи нікого. Юрій, вийшовши з світлиці в тую раду, учинив подякування від свого батька за уряд

---

⁷⁴ Акты Ю.З.Р. IV, с. 14.

⁷⁵ Назначил.

гетьманства ⁷⁶, поклонившись всьому війську положив булаву і бунчук в тій раді і поклонившись відійшов до світлиці. Виговський писар учинив подякування за писарство, а обозний Носач корсунський — за уряд обозництва. І так тая булава не малий час лежала в тій раді. Кожному хотілося б узяти той уряд — але ж не дозволяє ⁷⁷ військо. Кілька разів питано військо через осавулів, яка їх воля — кому бути на тім уряді гетьманським? Але всі одним голосом кричать, щоб син Хмельницького був гетьманом ⁷⁸. А особливо голоси посполитих козаків називають молодого Хмельницького і просять, щоб справував той уряд на місце батька. Той же відмовляється молодістю літ своїх і жалем за смертю батька, а до того придає, що літа не дозволяють йому такого великого уряду, бо не має такого дотепу, щоб військо справувати, так щоб Україна була в тихості (забезпечити спокій). Але посполиті козаки дають

---

⁷⁶ Подякування, польське *podziękowanie* в значенню зречення. Юрко іменем батька «дякував за уряд».

⁷⁷ В значенню не дає.

⁷⁸ «жебы сын Хмельницького гетманом зоставал» може бути в значенню — «лишився», і в значенню «став і був».

на те раду, щоб він той уряд гетьманства держав — аби тая слава була, що Хмельницький гетьманом ⁷⁹, а справці війська і порадики були ті ж, що за небіжчика Хмельницького: Виговський писар. Носач обозний, а суддею Григорій Лісницький, — ті щоб справували, як Хмельницький їм перед смертю в опіку свого сина подав. Але ті, бажаючи того уряду собі, відраджували молодому Хмельницькому, щоб не брався за той уряд. Він усильно відпрохувався, але козацтво не хотіло його з того уряду увільнити — пам'ятаючи зичливість його батька. І так упросили молодого Хмельницького, щоб при нім зіставала булава і бунчук. А як у військо виходити (треба буде) аби з рук і з двору Юрія Хмельницького відбирав Виговський, а прийшовши з війська, знову віддавав до рук Хмельницького. Виговський устами відмовлявся, але серцем шукав способу, якби те (гетьманство) цілком опанувати, тому просив військо, щоб до третього дня, себто середі ⁸⁰, відложено, і військо на це дозволило. А як прийшов той день середі, знов козаків (скликано в) раду і знову в той же двір Хмельницького зібралося

---

⁷⁹ «жебы тая слава была, же Хмельницкій гетманом».

⁸⁰ Середя була 26 с.с.

козацтво: полковники і сотники, і що могло вийти черні — знов про те гетьманство трактувати. Але як перше сотники з черню постановили, на тім і стали: аби зіставали знаки військові при Хмельницькім молодім, і він їх з своїх рук Виговському давав, як у військо виходити має, а як з війська поверне, щоб знову віддавав до рук Хмельницькому. Але прецінь фортель лядський і латинська переворотність ⁸¹ знайшли діру, котрою влізти в той уряд гетьманства і опанувати, і таку дав рацію Виговський полковникам і всьому війську в тій раді, ніби то покору свою показуючи. Просить рішення всього війська, як йому писати свій титул (будучи) при тих клейнотах? Бо як Хмельницький буде дома зіставатись, трудно підписувати його на листах і універсалах виданих з війська, — як же підписуватися (Виговському) на таким письмі при печаті військовій? Але вже його совітники знайшли спосіб, дали народові посполитому таку рацію: дозволити йому писатися таким способом: «Іван Виговський на той час гетьман війська Запорізького», і чернь, як люде прості, дозволили йому так писати. Так та рада й скінчилася» (48-51).

Оповідання інтересне з літературного становища, являється справді більш літературним

---

81 «а лацѣни переворотного», «лацини переворотность».

твором, ніж історичною інформацією; писане з далекої перспективи, з явною і неукритою антипатією до «фортельного ляха і переворотного латинника», воно викликає недовір'я, і справді вимагає дуже критичного ставлення⁸². Формально беручи воно не вірне, бо Виговський був вибраний не якимсь субститутом, а справжнім гетьманом, як се виразно каже Кікін, і сам Виговський себе титулує, як зараз побачимо, без усяких обмежень. Але при тім, очевидно, мотивування перевибору тим, що Юрась через свої молоді літа показався нездатним до гетьманського уряду (доказом служили, безсумнівно, останні події в війську, що було під його проводом — бунт козаків і відмова від походу) переходило в таку формулу, що Виговський вибирається тільки до повноліття Юрася, це зменшувало гостроту порушення попереднього вибору, слова даного покійному гетьманові, і образу Юрася. Кікін так і каже, що Виговського вибрано до повнолітності Юрія. Може бути, що були й такі пропозиції, як оповідає «Самовидець» — щоб гетьманом все таки рахувався Юрась, і Виговський підписувався тільки

---

⁸² Тенденційність його характеризує М. Н. Петровський в статтях «До історії Руїни — Чигринська рада 1657 р.» (Записки Ніжен. Інституту VIII, 628 р.).

на листах, які він видаватиме в поході, і то в формі «тимчасового гетьмана». Але коли такі пропозиції ставилися, то вони не пройшли, і Виговського вибрано гетьманом «совершеним», кажучи пізнішим терміном. Та можливо, що й таких формальних пропозицій не було, а тільки балачки, кулуарні — як говориться, роздуті і спопуляризовані пізніше, під час агітації проти Виговського, поведеної на Запоріжжі і в сумежній Полтавщині. Тоді ж очевидно зложилась і ця характеристика Виговського як чорного амбітника й інтригана; можливо, що в дійсності він особисто і не рвався так до булави, і не пускався на такі інтриги, як то представляли його противники, і готов був вдоволитися ролею регента. Але супроти можливості, що против скомпромітованого останнім бунтом Юрія, буде висунена якась інша кандидатура на гетьмана, яка відсунула б від впливу не тільки Юрія, але і всю групу Хмельницького, ця група сама признала за краще висунути кандидатуру Виговського на гетьмана, щоб запобігти такій небезпеці.

Сам Виговський, відправляючи в день вибору, 26 серпня (5 вересня) того Роколова, послав з ним такого листа воєводі Зюзіну:

Божою мил. вел. государя і т. д. Іван Виговський гетьман з військом й. цар. в-ва Запорізьким бояринові і воєводі путивльському М.

Н. Зюзіну, другу і приятелю моему доброго од господа бога бажаємо здоров'я! Грамоту, прислану від тебе, друга мого, з Іллею, прочитавши зрозумів я приятельство твоє. А що в тім листі жадаєш вістей, то я тебе, друга мого, сповіщаю, що як досі, скільки був в війську зап., вірно служив й. цар, вел., так і тепер служитиму неодмінно. При тім сповіщаю тебе, друга мого, що як славної пам'яті й. м. пан гетьман Б. Хм. ще за життя свого віддав мені з усім військом запор.⁸³ в опіку свого сина малого, — так тепер вся старшина і чернь поручили мені старшинство над військом. Так я з усім військом буду вірно служити й. цар. в-ву. Відомості у нас вірні такі, що хан і баша сілістрійський на нас війною ідуть та інших неприятелів церков божих на нас намовляють, ми ж на них пильне око маємо, як то тобі, другові моему ширше розповість Ілля. Я ж за тим богові тебе поручаю. Дано в Чигрині 26 августа. Твоєї милості на все добре жичливий друг І. В. рукою власною⁸⁴.

Київського воєводу «Іван Остафіївч

---

⁸³ Це військо Зап. стоїть так, що не ясно, до чого воно належить, чи гетьман поручив сина Виговському і війську, чи гетьман з військом поручили йому Юрася.

⁸⁴ Акты Ю.З.Р. IV, с. 9 (московський переклад).

Виговський, гетьман війська й. ц. в. Запорізького» так повідомляв 30 с. с. серпня з його післанцем Матвієм Рябініним: «Ані волі, ані помислу, ані заходу ⁸⁵ у мене не було старшим бути над військом й. цар. в-ва запорізьким. Так видно — за волею божою поступаючи, військо запорізьке нарадившись («совѣтными гласы») положило на мене той — не так уряд як тягар. А я, з волі бога всемогучого, взявши його на себе, обіцяю так як здавна, будши писарем, був зичливим в. государеві, і своїм промислом всіх привів до підданства, так ще лучче тепер буду промишляти, аби все військо зап., в належнім підданстві повсякчас бувало. Маю надію, що цар. вел-во з моїх послуг буде задоволений». Далі, подаючи звісні вже нам вісті про татар і турок, додає свої розпорядження січовикам: «Настановивши нового кошового гетьмана я наказав йому, щоб ішов у поле і на переправах на татар засідав».

«Беньовського так як твоя мил. писав — я затримав; хоч багато радило, щоб дати знати до Польщі ⁸⁶, я на тім став, щоб не посилати, і знаючи

---

⁸⁵ Ани моя воля, ани промысл, ани промышленіе».

⁸⁶ Про що неясно — відправити Беньовського до короля з відомістю про свій вибір на гетьманство?

їх замисли — які вони неприятели православної віри, наказав я полкові уманському і браславському збиратись, щоб мали такі пильне око на неприємців; при тих полках я лишив ще 2 тис. піхоти і думаю, що неприятели православної віри потіхи не дістануть, і під престольні ноги й ц. вел-ва всі піддадуться». Мунтянський і молдавський воєвода, що прислали тепер різні відомості, так само хочуть піддатися під царську руку, тому, що татари хочуть їх воювати і з воєводства зсадити, і т. д. 87.

Цареві з Кікіним післана була така грамота: «Б. м. великому государеві і т. д. Іван Виговський гетьман, полковники і вся старшина війська в. ц. в-ва Запорізького до лиця землі чолом б'ємо! Хоч іще за життя Б. Хмельницького на уряд гетьманський наречено було Юрія Хмельницького, сина покійного, але тому, що він літ совершенних не має, на раді генеральній, котру сьмо по смерті Б. Хм. вчинили, вибрали на уряд гетьманський мене — хоч я від того уряду й відмовлявся. Про це ми тебе, в. государя, сповіщаємо» 88 . Далі

---

87 Там же, с. 12-3.

88 Така стилістична неув'язка: то говорять про себе у множині гетьман і старшина, то в однині про себе тільки сам гетьман.

оповідається про радість війська, викликану відчитаною на раді царською грамотою (що привіз Кікін) — про посилку Ромодановського і Трубецького. «Що в. цар. в-во своїм батьківським нас словом навчаєш, аби ми усобицею між нами (старшиною) і військом не множили серця неприятелям нашим, — ми цього і пильнували і пильнувати будемо, аби пробуваючи в любові між собою давати однодушно відсіч всім неприятелям. Хоч військо було перед радою розпущене, але після того, як на мене той уряд вложено, ми на раді знову веліли війську збиратися, і сполучившись з ратними людьми в. цар. в-ва, над неприятелем будемо промишляти» і т. д. А під кінець прохання — відпустити як скорше Тетерю ⁸⁹.

Розмови з кікіним в Чигрині, розмови з Матвєєвим, справа Ст. Бихова і білоруської козаччини.

Того самого дня 5 н. с. вересня після ради, «нововибраний гетьман», як його називає Кікін, закликав його до себе на двір на довірочну розмову. Розповів йому, що діялося на раді: «Ухвалили на

---

⁸⁹ Акты Ю.З.Р. XI, с. 813-5 (стилістику скорочую).

раді і вибрали військом мене, поки дійде літ (возмужає) гетьманич Юрій; я того не хотів, але не міг не послухати війська».

Далі сказав про посольство Беньовського: «Приїхав до нас від короля і Річипосполитої посол Каз. Беньовський - договорюватися про згоду, лукавством — «аби нас тим лукавим посольством зробити безпечними, а тим часом, зібравши військо, своє і чужоземне, ударити на військо запорізьке, але ми їх хитре лукавство знаємо здавна!» — став розповідати про союз Яна-Казимира з Леопольдом австрійським проти Москви і проти України, коли вони пришлють своїх послів про замирення, нехай цар їм в нічім не вірить, «як лукавим прельстителям». Кікін заспокоював, що царя підійти не удасться, «бо й. цар. в-ву більше ніж кому дарована від бога премудрість». А от гетьманові треба стерегтися, щоб його поляки не підійшли, так часто присилаючи своїх послів «з усяким лукавством і прелестю». «Про цього Беньовського, що тепер у них, від багатьох людей в самім же війську Запорізькім, котрі його знають, доводиться чути, що він «волхвъ и чаровникъ и лукавой прелестникъ», треба бути з ним обережним!» Гетьман поспішив запевнити, що він зовсім не думає, аби царя хтонебудь міг здурити, тільки інформує; а козаки польське лукавство знають і не піддадуться. Беньовський скоро буде

затриманий (арештований) і назад його не пустять.

Повідомив про вибори митрополита, що він думає відбутися при нагоді з'їзду до Києва, до Трубецького, передав листи з вістями, прислані від господаря молдавського. Тим ця розмова вичерпалася ⁹⁰.

31 серпня (10 вересня) стріляли з гармат, Кікін посилав до гетьмана довідатися, що це значить. Гетьман відповів, що з Запоріжжя «прибігли» козаки з вістю про татар: вони перейшли під Очаковим на правий бік Дніпра, і можна скоро сподіватись їх приходу на городи. Гетьман велів стріляти для остороги людей, щоб пильнувались.

Того ж дня гетьман закликав Кікіна до себе і передав йому кілька листів від Беньовського: від короля, від канцлера і різних панів, що «ненароком» дійшли до рук гетьмана (були переловлені себто), і в придачу один королівський лист писаний до нього ж, як ще був він писарем. При тім сказав, що Беньовський буде затриманий до приїзду Трубецького.

Кікін став розпитувати про шведського посла, котрого він застав у Чигрині, Виговський пояснив, що він приїхав ще за життя покійного гетьмана, як був у нього Бутурлін, а мета його посольства,

---

⁹⁰ Акты Ю.З.Р. XI, с. 803-5.

мовляв — козацьке посередництво для замирення з царем: аби гетьман попросив царя, щоб задля нього замирився з шведським королем. Від себе Виговський висловив переконання, більш виразно, ніж досі це дозволяв його попередник, що з шведами було б замиритися корисніш ніж з поляками. «Я з усім військом вносимо своє прохання до цар. в-ва: коли він вважає потрібним замиритися з одним із двох неприятелів, то нам здається кориснішим для нього замиритися з шведами, хоч на певне число літ, аніж з королем польським, бо поляки нарід віроломний, ніколи в правді не стоять (слова не дотримують)» — і на доказ того вказав на воєнний договір з Леопольдом, на те, як не дотримали обіцянки щодо вибору царя королем, і як нарешті віроломно поступив з козаками литовський гетьман Сопіга під час останньої кампанії: писав до Ждановича, до покійного гетьмана, і до Виговського як писаря, щоб козаки на литовські землі не наступали, бо він хоче з військом своїм бути під царською рукою, як військо запорізьке, «а коли ми, повіривши його присязі, веліли А. Ждановичу з військом запорізьким вийти з Литви назад до Коруни, то Сопіга, побачивши, що військо наше поріжнилося, багато козаків з Литви пішло до своїх городів, він наших козаків на дорогах переймав і багато побив, а на службу до царя не то що з військом, але й сам

не приїхав». «А король Ян-Казимір в листах своїх і досі ще називає нас, військо Запорізьке, своїми підданими: а ми не то, що в підданстві у нього бути, але й імени лядського чути не хочемо». Але кінець-кінцем ці свої інвективи на короля, поляків і їх піджигача папу римського, Виговський закінчив конвенціональним: «А в тім усім я і все військо покладаємося на волю й. цар. в-ва»⁹¹.

В розмовах цих торкнулися білоруської справи, поведінки Нечая і т. н. Кікін почав переказувати жалі московських воєвод на Нечая: що він воєводів «не слухає», чинить тамошнім людям різні кривди, його козаки грабують і побивають, а від нього не можна дійти на них ні слідства, ні кари; він захопив різні маєтності в повітах Могилівським, Кловським, Кричевським, Мстиславським та ін., поставив там свої залоги без дозволу царя і позаписував силою селян в козаки в великім числі. Виговський постарався всяко відмежуватися від цих інкрімінованих фактів; він потвердив, що на Нечая приходить багато жалів, і Нечай безумовно дає до того причину — він і моєї дружини маєтності пограбував і знищив до останку;

---

⁹¹ Там же, с. 807-118.

попередній гетьман ⁹² його покривав як родича, але я йому в тім усім фольгувати не буду ні трохи!»

З приводу раніших вістей про татар додав, що хан післав до Криму і в улуси «по останніх татар» — щоб виганяли їх до нього на війну — на козацькі городи правдоподібно. Гетьман післав на Запоріжжя кілька гармат і велів промишляти «на переправах і над кочовими улусами».

В зв'язку з цим порушив питання про морські походи. Згадав як «років зо два тому» присилали венеціани своїх послів намовляючи військо зап. до походу під Царгород, для спільних операцій, обіцяли дати мільйон червоних, але козаки тоді мусили пильнуватись від ляхів і від татар, «було не до Царгороду», а от тепер якби пощастило цареві на короля польського, тоді б з дозволу царського порозумітися з венеціанами — «всі б ми, не те, що з усім військом Запорізьким, а з малими дітьми пішли б радісно на визволення православія на Крим і на турків. Венеціани великі майстри в морській війні — на кораблях та на галерах б'ються з турками безнастанно і ніколи турки від них з потіхою не відходять».

На кінець спитав, яку цар дав резолюцію на

---

⁹² Мова очевидно про Богдана Хм. - так нижче його називає Виговський.

його прохання про жінчині маєтності. Кікін відізався, що він про це нічого не знає, тоді гетьман почав аргументувати, на скільки більш варт царської ласки, ніж ті перекинчики ляхи, що присягли цареві й одержали ці маєтки, хоч служать тільки «словами, а не серцем — серце ж їх далеко від й. ц. в-ва», і закінчив це погрозою: «Поки я жив, я тими маєтностями моєї жінки володіти не дам!» Кікін докорив його за такі непокірні супроти царя слова і рекомендував йому «шукати царської милості більшої ніж яку мав попередній гетьман, замість «ізносить такі непристойні слова». Але Виговський не погамувався і відповів такими ж непригожими словами, що він готов прийняти за це й гнів государя — бо ті ляхи тільки ще збираються цареві служити, а він уже доказав свою вірність⁹³.

На цій розмова закінчилася. Кікін ще пробув кілька день в Чигрині, відпуск йому дано 3 (13) вересня; його звідомлення тут уривається, читаємо тільки початок розмови: гетьман розповів йому останні вісті, що кілька польських хоругв пішло через Волощину на сполучення з ханом, щоб умовитись про комбінований напад на Україну: хана від Очакова, ляхів на Вінницький, Браславський та Уманський полк. Супроти того

---

⁹³ Там же, с. 808-11.

гетьман дав розпорядження задніпрянським полкам, щоб мобілізувались: ніженський, черкаський, переяславський, прилуцький і миргородський полки мають спішно приготувати до походу за Дніпро спільно з корпусом Ромодановського⁹⁴.

З тим мабуть того ж дня Кікін і поїхав, і того ж мабуть дня прибув до Чигрина Матвеев. Як я вже згадав, досі повного звідомлення не маємо, тільки два уривки з його розмов з Виговським; і пізнішу згадку про них в інструкції Апухтіну⁹⁵.

Після звичайних привітань і передачі грамоти гетьман зложив вірнопідданчу заяву; «Як гетьман Б. Хм., зходячи з цього світу, наказав нам неодступними бути від цар. в-ва, так як він віддав йому вірне підданство і службу згідно з присягою, — так і ми повинні цар. в-ву служити і за честь його помирати, як вірні піддані». На це Матвеев зробив докір - висловлений мабуть в самій грамоті царській (котрої не маємо), що цареві не післано було офіційного повідомлення про смерть Б. Хмельницького, і по цім приступив до першого пункту свого посольства — замирення з шведами. Нагадав що писав про це покійний гетьман,

---

⁹⁴ Там же, с. 812.

⁹⁵ Акты Ю.З.Р. IV, с. 21-6 і VII. с. 233.

розповів, що на цю тему говорили в Москві Тетеря з тов. і переказав царське бажання, чи наказ: «Ти, Іване, як вірний підданий ц. в-ву послужи: поговори з полковниками, сотниками і всім військом зап. і пошліть від війська Зап. тямущих людей до шведського короля, представте йому докладно всі його неправди перед ц. в-ом, щоб він щиро пошукав згоди і замирився, як собі бажає цар. в-во; а від тих домагань границь, що його послали заявили війську зап., багато додаючи до шведської корони, так що й слухати не годиться, — такі безпідставні претензії він залишить. Коли він щиро бажає згоди, нехай пояснить вашим післанцям, які його умови. А коли не захоче згоди, і від своїх непослушних вимог не відстане, то загрозить йому, що ви всім військом запорізьким підете на нього війною, — нехай він не сподівається, що в своїй приязні до нього військо Зап. буде терпіти його незгоду з ц. в-ом. А з чим король шведський ваших послів відправить, одпишіть негайно ц. в-ву, і лист його пришліть».

Виговський насамперед оправдався з закиду: «Як гетьмана Б. Хмельницького не стало, я того ж дня хотів післати до цар. в-ва нашвидку своїх челядників, трьох чоловіка; але старшина, зачувши про це, почали «бунтувати» — говорили, що це я шукаючи гетьманства посилаю від себе своїх челядників, а не від усього війська Зап. Я почувши це, не посмів послати до цар. в-ва, а написав від

себе воєводам: Бутурліну до Києва, Ромодановському до Білгорода, щоб вони сповістили государя про смерть гетьмана». Це не поясняло, чому ж все таки не було післано офіційного повідомлення цареві від війська про смерть гетьмана, але Матвеев більше до цієї справи не повертався; в яких виразах Виговський повідомив його про свій вибір, з захованих фрагментів не видно: нема такої заяви. Щождо посилки до шведського короля Виговський обіцяв все зробити так, як собі бажає цар; і коли шведський король «буде царській волі противен», військо Зап. буде його воювати.

По цім Матвеев повідомив про посилку Ромодановського і Трубецкого — щоб для них приготовлено коні й провіант, і до Києва зібралися на приїзд Трубецкого делегати від полків, «по 5 чоловіка від чину». Виговський дякував і обіцяв, що все так буде зроблено. На тім уривається перший фрагмент. В пізнішій інструкції Апухтіну наказано було пригадати Виговському його розмову з Матвеевим про воєвод і реєстр: «Як був у тебе Артамон Матвеев, говорив він тобі: Велів в. государ бути своїм воєводам з ратними людьми в черкаських городах: Чернігові, Переяславі, Ніжені, Білій Церкві, Корсуні й Прилуках — щоб те військо завсіди було готове на оборону черкаських городів, і з українських городів ратним людям не треба було

ходити до черкаських городів. Тим ратним людям (воєводським залогам) давати хліб, що збирається по черкаських городах. Як в 1654 р. були у ц. в-ва посланники Б. Хмельницького (наводиться звісне прохання, щоб по городах доходи збирали магістрати, і з тих грошей виплачувано жалування війську). Скільки кому давати, це Артамон тобі сказав поіменно. «Щоб війська Зап. учинено 60 тис. Але до царської казни тих поборів не збирано»⁹⁶.

Дуже жалко, що дискусії на цю тему не маємо. — Згодився Виговський, прийняв до відома, чи робив якінебудь завваження — нічого не знаємо. Маємо тільки потім агітаційні розголоси цього московського постулату. В другім фрагменті звідомлення Матвеева маємо розмову про дипломатичні зносини війська, і про політичні новини. Виговський пояснив, що від султана приїздив Ахмет-чауш, з домаганням, щоб гетьман стримав козацькі походи на море — за це султан не буде помагати ні Польщі, ні іншим неприятелям проти війська Зап.; цього посла швидко відправлено, листи ним принесені гетьман перешле цареві з Матвеевим. Згідно з царським указом військо посилало до султана свого посла Федора Коробку, з домаганням, щоб султан заборонив

---

⁹⁶ Акты Ю.З.Р. VII, с. 213.

ханові помагати кому-небудь на військо Запорізьке, ані самому війною на нього не приходити. Тепер гетьман ще збирається писати до султана в цих справах. Беньовського обіцяв затримати до царського указу і т. д. Матвеев порушив Бихівську справу — але тут наш фрагмент уривається, і нам треба звернутися до інших документів, щоб вияснити стан речей.

Московський уряд далі наставляв на виводі козацьких залог з своїх воєводств і ліквідації білоруської козаччини, і його воєводи дуже енергійно заходилися коло цього, не спиняючися перед дуже різкими насильствами і репресіями. 6 н. с. вересня Нечай вислав цареві жалісну супліку з цього приводу, вона варта того, щоб її навести в головних частях (на жаль московський переклад стер багато колоритного з його стилю — я подаю в скороченім перекладі):

«До того часу не хотів я турбувати пресвітлого маєстату в ц. в. і довготерпеливо зносив великі й докучливі урази, але не можучи далі терпіти кривд, учинених від воєвод оршанського, борисівського, мстиславського, шкловського, почепського і менського, жалісно предкладаю мою скаргу, упавши до ніг в. цар. в-ва. Воєводи ті чинять кривду мені самому, відбираючи села, звідки я міг би хліб мати, і козаків мого полку обижають, виганяючи силоміць з домів і вимагаючи

від них податків наче від мужиків. До того чуприни їм ріжуть, кнутом б'ють, грабують; як би все це докладно вчислити, багато часу на це треба б, і я того не вчисляю — бо які тільки найгірший неприятель може чинити обиди, то вони козакам чинять, а потім мене і моїх козаків перед в. ц. в-вом обжаловують, хоч я сам вірний і зичливий підданий і против кожного неприятеля в. ц. в. готов груди наставляти і кров проливати, так і кожен хто зо мною заховують свою вірність. А то діється мабуть за підущенням панів шляхти, що хоч цілували хрест в. ц. в. на вічне підданство, але як вовк хований в ліс, так у свої сліди дивляться і мислять, аби в. ц. в.-во привести до ворожнечі з військом Зап. А що довідаються про секрети в. ц. в-ва, дають знати королеві пол., його гетьманам та іншим неприятелям (наступають відомості про ворожі польські замисли). А пани воєводи в. ц. в-ва за підущенням тих хитрих лядських лисиць переслідують мене і моє товариство не як підданих в. ц. в-ва, а як неприятелів. В. Б. Шереметев цього року посилає ратних людей в. ц. в-ва з арматою на міста і села, де козаки мають свої оселі, козаків беруть і тримають у в'язниці, а інших і не знати де подівають, з домів козацьких всяке добро забирають. Від в. ц. в-ва маю указ з ними в згоді жити, і від п. гетьмана наказ — не сваритись, будучи під одною рукою в. ц. в-ва, і я нічого іншого

в тих обидах не чиню, тільки до в. ц. в-ва удаюсь, просячи милосердя і грамоти до В. Б. Шереметева й інших, щоб вони перестали чинити таке лихо. Бо коль добро і красно нам жиги в згоді; а коли між собою нищитися будемо, тільки неприятель буде тішитися з незгоди православних»⁹⁷.

А могилівський намісник Змеєв в тім же часі доносив цареві: «За твоїм указом договорившись з полковником Ів. Нечаєм я висилав козаків з тих місць, з котрих мені було велено. А що багато селян Могилівського уїзду пописалося в козаки і заволоділи уїздом, а полковник Іван володіє трьома війтівствами: Благовицьким, Путківським і Осовецьким і в них мають надання четверо шляхтичів, і полковник їм не дає тими маєтками володіти, я про це полковникові говорив. Але він сказав, що Благовицьким і Путківським володіє за твоїм указом, і грамоти показав, — про Осовецьке війтівство сказав, що в. государ дав Б. Хмельницькому Старий Бихів, а це війтівство до Старого Бихова. Про козаків, котрі з них недавно записалися в козаки, а котрі старі, я договорившись з полковником післав розслідити Кон. Сипягіна, а полковник наказного полковника Корнія Дрань і

---

⁹⁷ Акты Ю.З.Р. IV, с. 17-8, дуже несправна копія; підпис: Ів. Нечай, полковник Чаусівський.

вони з 200 чоловіка нових козаків з підсусідками ⁹⁸ виписали з козаків. Били їх замість кнута батогами нещадно і веліли їм жити на їх ділянках (жереб'ях) по давньому хліборобами ⁹⁹. А старих козаків: сотників (!), осаулів, отаманів і рядових били кіями ¹⁰⁰ за те, що вони записували в козаки нових і володіли уїздом без указу. Тих, що дворів не мають, ми вислали геть, а котрі мають двори і живуть дворами по селах на волоках і служать давно, — полковник мені казав, що в грамоті твоїй не написано, щоб (таких) козаків виганяти. — «Защо нищити таких, що служать, в облозі сиділи, в боях билися, декотрим і грамоти вел. государя дано, а їх з домів виганяти?» Гетьман Б. Хмельницький і Виговський двічі писали йому, щоб козаків не виводити ні звідки; в листі Виговського, за його підписом, написано, що як у гетьмана був в посольстві Ф. В. Бутурлін і добивався, щоб козаків виведено з Лупулова, вони відмовили, що козаків виводити не можна, бо війна наступає; цей лист у мене. Тому я з полк. Нечаєм велів переписати

---

⁹⁸ «с сосѣдъми и захребетниками».

⁹⁹ «в пашенныхъ людехъ».

¹⁰⁰ «ослопьемъ».

старих козаків в Могилівському уїзді для відомості, з тим щоб не посилали козацьких залог, де недозволено їм бути, не приймали до козаків і не записували і так були до твого указу: жили тихо, кривд селянам не чинили, ріллі і порожніх волок не забирали. А коли не будуть жити тихо, а чинитимуть замішання, записувати в козаки й приймати якимись вимислами, — тим, хто запише і запишеться, чинити жорстоку кару, а навіть і вішати. А котрі козаки візьмуть порожні волоки і будуть ними володіти, щоб були в тяглих ¹⁰¹ і тягли до города як давніш» ¹⁰².

В справі Старого Бихова Виговський бачив себе змушеним видати такого універсала: «Як за життя славної пам'яті й. м. п. Б. Хмельницького ваші милості вчинили присягу й. цар. в-ву так і тепер по його смерті зложіть присягу ви, всі мешканці бихівські, вел. государеві на вічне підданство. А й. ц. в-ва своєю милостивою грамотою, висланою з особою, котрій доручить то зробити (присягу прийняти), вас забезпечить. І так як покійний гетьман, постановою своєю і всього

---

¹⁰¹ пашенныхъ крестьянь.

¹⁰² Акты Ю.З.Р. IV, с. 15-6, без дати — в Москві одержано 20 вересня с.с.

війська зап. вас прийняв і ласкою й. ц. в-ва забезпечив, щоб в. м. в цілості при своїх вільностях пробували, так і по його смерті ви за ласкою й. ц. в. будете зіставатися в своїх правах і вільностях без якихнебудь зачіпок, — як попереду так і тепер»¹⁰³. Інакше сказавши — підтримуючи фікцію нібито Старий Бихів піддався цареві — так як це старий гетьман представляв царським послам, новий гетьман рекомендував їм виконати церемонію присяги цареві, гарантуючи їм, що це в нічім не змінить їх становища.

На підставі цього листа царський уряд вислав до Бихівців свою грамоту, повідомляючи, що до вислухання присяги висилається до них моголівський воєвода Змеєв, а цар їх після цієї присяги буде тримати в своїй милостивій ласці — віри, прав і вільності нарушити не дозволить»¹⁰⁴.

---

¹⁰³ Акты Ю.З.Р. IV, ч. 16 і VII, ч. 64. Фрагмент без початку, дуже лихо переложений на московське і не дуже точно виданий, я передав зміст його приблизно. Небезінтересна помітка: «Список і т. д. що писав писар Ів. Виговський до Старого Бихова всьому поспільству, а привіз того листа Артамон Матвеев 28 вересня». Так довго не давали гетьманського титулу новому гетьманові.

¹⁰⁴ Акты Ю.З.Р. VII, ч. 65.

Відомості привезені з Москви і їх відгомони на Україні, переговори з ханом, корсунська рада, перевибори гетьмана.

Тим часом приїхав Тетеря з товаришами і розповіли, що чули в Москві. Це зробило сенсацію — в зв'язку з тою агітацією, яку вели на Україні Желябузький і Кікін: секретом для правлячого українського осередка вона, розуміється, не зісталась. Ми трохи знаємо її, бачили те, що записалося в московських протоколах з розмов з посольством. Розуміється, це далеко не все, що воно там почуло і що з цих натяків і недомовок собі викомбінувало. На жаль, не маємо якоїсь автентичної записі їх доповіді, ані того як формулювали її старшина чи гетьман.

Правда, маємо ніби циркуляр Лісницького, котрим він подавав на обміркування своїх полчан московські пропозиції, прислані від Виговського, але вони походять з досить сумнівного джерела — з пізніших суплік на Виговського.

«Іван Виговський гетьман війська й. ц. в. Запорізького прислав такі статті до Гр. Лісницького полковника Миргородського:

«Статті прислані від ц. в-ва до війська зап. — чого вимагає від нашої землі — всієї Малої Росії наново, по смерті п. гетьмана, не устоявши на тім («не стоя на том»), на чім ми присягали спочатку,

віддаючися на ласку й. ц. в-ва, котру він постановивши з нами неодмінно обіцяв дотримувати вічно:

1. Аби для кн. А. Н. Трубецкого були корми і підводи, всюди кудою їхатиме, а як приїде до Києва, щоб приїхала до нього вся старшина.

2. Як приїде з військом кн. Г. Г. Ромодановський, щоб всюди по городах були дані кватири («стани»).

3. Оранди і всякі приходи з напйтків ¹⁰⁵, чинші грошові і десятини від худоби і стації — то все має віддаватися до казни й. ц. в-ва.

4. Воєводи не тільки в Ніжені, Чернігові, Переяславі і Білій Церкві, але і по інших містах аби пробували і жили постійно, городи ставили, і з тих волостей має іти всяка живність на тих воєводів і їх військо.

5. Стрільцям тим, що в Києві аби дано (грунти) на крамницю, на мешкання і на господарство («на пашню»).

6. Бихів, що піддався військовій Зап. аби негайно зложив присягу ц. в-ву і царську залогу прийняв.

7. Митрополита київського як оберуть аби зараз післано на посвящення свят. патріархові.

---

¹⁰⁵ В друк. мабуть помилково: «зъ доходов податейныхъ».

8. На Запоріжжю аби було 10 тисяч вільних козаків таких, що нашими наймитами і підданими («холопями») були, і ми щоб з своїх городів їм давали на час платню і живність, а тих 50 тис., що поставлено було в нашій війську, вже кудись інде хочуть обернути.

9. Кудою має бути границя з ляхами, про це скоро дати відомість й. ц. в-ву.

«Досі царські статті. Об'являючи їх вам, ми старші, того від вас жадаємо, аби ви зібралися на раду і обговоривши прийшли до одностайної згоди, а тоді кожен сотник спише і нам надішле, — чи маємо бути в згоді з Ордою. А я вашу згоду надішлю до гетьмана, а гетьман до кримського царя і всієї Орди».

Друга цидулка поясняє останні слова, досить неясні, як бачимо: «Чи попустити ц. в-ву, чи при перших статтях стояти, дайте нам знати, як однодушно ухвалите. Хан кримський присилає до війська, просячи згоди і потвердження перемир'я з військом, — чи пристаєте всі на згоду з Ордою, щоб жити в нерозривнім братстві? Ви, панове сотники, зберіть отаманів і все товариство і міщан для повної ради про перемир'я з Ордою. Бо коли нас цар хоче драгунами зробити і з нас побор брати, а посилати на Запоріжжя — що там має бути 10 тис. війська то як хочете щоб було як перед тим бувало, то краще з Ордою миритись».

До «статтей» приписка: «Поти статті Гр. Лісницького полк. миргородського. Він ті статті (потім) велів відбирати по всім полку Миргородськiм, по сотнях: Івана Василевича, писаря полку миргородського посилав відбирати» 106,

Коли можна ще дискутувати над тим, поскільки точно віддають ці копії обіжники розсилені в Миргородськiм полку від Лісницького, то за автентичні статті Виговського те, що тут подано ніяк не можна вважати. Воно передає тільки те, що говорилося з приводу привезених з Москви царських пропозицій.

Але з різних сторін долетіли до нас такі відгомони: як розуміли і толкували собі нові наміри московського уряду і ті, котрих ці наміри налякали й викликали на бротьбу, і ті, які були готові собі ворожити з них якусь користь, і ті, нарешті, що хотіли зробити кар'єру, примазавшись до нової програми царського уряду. Як головні пункти розумілися:

Переведення козацького реєстру і обмеження козацької верстви цим числом; в агітації, для більшого ефекту фактичне число 60 тис. зменшилось: і в листах і промовах миргородського

---

106 Акты Ю.З.Р. XV. с. 87-8.

полковника Лісницького — що виступає в цім часі, по чигринських нарадах, найбільш яскравим противником нових московських планів, чи «нового договору», як говорилося, маємо тільки 10 тисяч, з тим додатком очевидно, що військо це стоятиме на Запоріжжі (а «в городах» очевидно будуть салдати і драгуни).

Хто не попаде до реєстру, має бути в міщанах, а хто не схоче нести міщанського тягла, а воліє військову службу, буде служити в драгунах і салдатах.

Відновляються всі податки, які були за польських часів з міщан і селян, вони збиратимуться до царської казни і з них будуть платити жалування реєстровим.

Відновляються в зв'язку з цим і оранди, і козакам відібрано буде право варити напитки на продаж, ухвалене на Чигринській раді.

По всіх більших городах будуть царські воєводи, вони переймуть на себе все правління.

Заводитимуться московські порядки, накажуть ходити по московському. З українських городів будуть виселяти на Москву, і на їх місце виводитимуть на Україну московських людей, як то діялось на Білорусі.

Митрополита цар пришле з Москви, і попів присилатимуть московських, а тутешніх забиратимуть на Московщину.

Миргородський міщанин Михайло Калениченко так переповідав в Путивлю, в жовтні, те що йому говорив Лісницький (очевидно ще перед корсунською радою): «Писав до нас цар, посилає свого боярина Трубецького з військом і з *ним* воєводів, що будуть у нас по городах. Хоче цар наші вільності зламати і привести нас під свою волю. Хоче з нас збирати всякі податки, що йдуть з оранд і млинів на військо Зап., і з тих грошей давати платню (війську). Війська Зап. буде тільки 10 тис., а хто за тим останеться, будуть міщанами. А хто не схоче бути в міщанах, цар велить бути в драгунах і в салдатах. Цар в попереднім договорі з нами не устояв, але гетьман Іван Виговський і ми старшина вільностей своїх не уступимо, царських воєвод не хочемо - хочемо від царя відступити. Кличе нас до себе хан кримський на тім тільки, щоб ми вважалися підданими його, а податків ніяких не давали. Була про це у гетьмана і у старшини рада, і після тої ради полковники в своїх полках писали листи — по всіх городах цьогобічних, що в царськім підданстві, — що має бути 10 тис. козаків, а решта чи хочете бути салдатами чи драгунами? Ми, задніпрянські козаки, в такій неволі бути не хочемо, а коли ви хочете бути в царській неволі, як він хоче за новим договором, то ми, зложившись з

татарами, будемо вас воювати»¹⁰⁷. Тут очевидно зв'язано разом зміст кількох листів.

Путивльський вістун Чернов переказує так (з пам'яті, але мовляв бачивши ці листи на власні очі) зміст листа розсиланого Лісницьким в своїм полку після чигринських нарад: Присягали ми цар. величеству, щоб бути нам при своїх вільностях, як ми у війську Зап. привикли; і так були ми в підданстві цар. вел. на своїх вільностях до смерті гетьмана Б. Хмельницького. А тепер ідуть до нас: боярин А. Н. Трубецкой і Г. Г. Ромодановський з військом, маєте їм давати хліб і всяку поживу, не відмовляючи. В черкаських городах хочуть завести царських воєвод: в Києві, Чернігові, Переяславі,

---

¹⁰⁷ Калениченко розповів це в Путівлі 13 с.с. жовтня — Акты Ю.З.Р. IV, с. 38-9. Корсунська рада в цім часі вже скінчилась, але мало правдоподібно, щоб перед своїм виїздом з Миргорода з транспортом салітри він уже встиг побачити Лісницького після його повороту з Корсуня і почути це все: Лісницький з Корсуня поїхав мабуть не раніш 12 (22), а розмова велась перед тим — як показує і стилізація новин (що посилається Трубецкой — це було новиною чигринською, а не корсунською). Змістом оповідання Калениченка теж сходиться з тим, що оповідали вороги Лісницького про його промову по повероті з Чигрина і з тим, що розповідав Чернов про лист Лісницького, одержаний перед 4 (14) жовтня. Я спиняюсь на тім, бо це дає нам змогу установити зміст і характер розмов в Чигрині після звідомлення Тетері.

Умані й інших головніших містах, і їм треба буде давати «живність». Податки, що бралися на короля і на панів — з усяких пожитків і з худоби, тепер збиратимуться на государя. Запорізького війська буде тільки 10 тисяч «на Запорогах», і їм даватиметься жалування — з доходів ¹⁰⁸, а більше 10 тисяч війська не буде — будуть міщани і холопи. А хто не хоче бути міщанином, буде в драгунах. Бихів, що піддався полковникові Нечаю, має бути під царською рукою. А хан кримський присилає з миром, щоб ми були його (підданцями), в згоді й братстві як давніше ¹⁰⁹.

Роменські і лохвицькі козаки, провожаючи московського післанця в листопаді і потім назад у грудні, розповідали йому, що тижнів за три (себто при кінці жовтня) у полковника Грицька і у сотників були ради спочатку в Миргороді, а потім по всіх городах збирали козаків і читали їм «пункти» нібито від ц. в-ва, а в тих пунктах було написано, що має бути Запорізьких козаків 10 тисяч тільки на Запоріжжю, а решта козаків будуть записані в драгуни та салдати, з усього даватимуть

---

¹⁰⁸ Очевидно з тих податків, що будуть відновлені.

¹⁰⁹ Акты Ю.З.Р. IV, с. 33-4, вісті з 4 (14) жовтня.

десятину, і оранди будуть на вел. государя» 110.

Пушкар так оповідав московським післанцям: «Перед присягою Виговського скликав (Лісницький) потай від мене до Миргорода сотників та іншу старшину, і намовляв присягати кримському ханові, мовляв це буде краще; а коли присягнуть московському цареві, буде лихо: звелить вас записати в драгуни, а жінки ваші ходитимуть у личаках. Але сотники сказали: Хочби великий государ велів нас написати в салдати ми йому служити раді і зрадити йому не хочемо!» 111.

Пізніше (в березні 1658 р.) противники Лісницького оповідали його промови після чигринських нарад так: Приїхавши з Чигрина після смерті небіжчика Б. Хмельницького, Лісницький зібрав у дворі своїм раду і говорив їм: «Панове сотники полку мого Миргородського і отамани! Цар посилає до нас воєводу Трубецкого з тим, щоб війська запорізького було тільки 10 тис. — на статтях поставлених з небіжчиком Хмельницьким цар не тримає, тільки хоче мати 10 тис. «на Запорогах».

«Цьому військові буде платитися з поборів,

---

110 Акты Ю.З.Р. IV, с. 62-3 і 71.

111 Акты Ю.З.Р. XV, с. 31.

збираних з городів».

«Панове сотники й отамани! пише до нас цар кримський, дуже ласкаво до всіх — і до всієї черні війська Зап., щоб ми йому піддалися, а од царя московського відступили». На це сотники Павло Апостол і Степан Прокопович мовляв відрекли, що як вони з усією черню війська Зап. цареві присягли, то до смерті від нього не відступлять і ні ханові ні іншим поганським царям голдувати і піддаватися не хочуть. На це Лісницький, потверджуючи свою мову, говорив, що краще піддатися цареві кримському, ніж московському, «бо московський поробить вас драгунами і невільниками вічними, а жінок і дітей ваших буде водити в личаках. А цар кримський буде вас водити в атласі й оксамиті і в чоботях турецьких» 112.

Звісний нам ніженський протопоп Максим Филімонович так писав 2 (12) жовтня окольничому Ртіщеву, рекомендуючи йому подавця, попа Василя Бабського, що хотів випросити собі посаду в новій московській фортеці 113, в Десятинній церкві, і від

---

112 Акты Ю.З. Р. XI, 45-6.

113 Рекомендував як людину добре ознайомлену і з московськими і з тутешніми звичаями і тому здатну «строїти любов» між місцевою українською людністю і московськими властями, — Листи свої Филімонович писав по польськи, а

себе пересилаючи деякі політичні новини:

«Найбільше зволь в. м., мій мил. пане, радити цареві, щоб негайно взяв на себе тутешні краї і городи черкаські та своїх воєводів поставив, бо того всі щиро бажають і чернь всією душею рада, аби вже мали одного справжнього государя, щоб було на кого сподіватися. Бояться тільки двох речей: щоб їх відси до Москви не виганяли і щоб тутешніх звичаїв, церковних і світських не переміняли; але ми їх запевняємо, що цар того не вимагає, тільки вільності нашої. Як прихильник государя, бажаю і прошу, щоб ми одного господа на небі і одного на землі царя знали, і не я один, а всі того бажаємо, духовний і мирський чин, а коли тому кілька старшин противляться, то не для чого іншого, як для своїх доходів: розмилувавшись у владі, не хочуть її позбутися. Але чернь уся, як пішла чутка, що цар має прислати своїх бояр, *щоб одібрати й перейняти на себе мастності*, — тому раділа та й тепер з охотою того чекають».

В супровіднім листі до путивльського воєводи, висловлюючи ті ж побажання, він розвиває ці гадки: «Коли старші наші — гетьман та

полковники, того не ¹¹⁴ хочуть попустити, то це через своє лакомство — хотіли самі панувати і не хочуть без того зістатися, так тільки кажуть: військовий скарб, а військо того не знає, знають один або два, а війську з того ні провіанту ні заплати нема. Тому зволь і твоя мил.: про це поклопотатися перед цар. в-вом, аби доконче прислав і перейняв на себе. Тому ніхто на Україні не противиться, тільки треба того скоро, і тоді все буде добре, а ми всяко будемо до того людей прихиляти».

Після Корсунської ради, додаючи те, що там говорилося ¹¹⁵, він писав Ртіщеву: Як перед тим я писав, так і тепер заявляю, (що треба) аби була між нами царська влада — аби цар володів нами. Багато таких, що того бажають, особливо «на наших Сівері». Хоч старшина тої влади прагне — для своєї користі, і так поспільство страшить, що як цар і

---

¹¹⁴ В друк. «не» пропущено.

¹¹⁵ В перших листах своїх протопоп виходив головню від тих балачок, що вів Желябужський та Кікін, не без того, що використовував і те, що говорилося в Чигрині. Те, що він говорив в цім листі іде в значній мірі теж з чигринських балачок, — з-перед Корсунської ради, як порівняти те, що говорив Лісницький перед радою вище).

Москва візьмуть у свої руки, то невільно буде поспільству («крестьянам») ходити в чоботях та сукманах, і поженуть їх на Сибір або на Москву. Пришле (цар) своїх попів, а наших туди ж поженуть. Так і на Раді в Корсуні говорили ¹¹⁶, що цар постановив, аби в Києві митрополит московський був, а козаків щоб було тільки 10 тисяч і то на Запоріжжі, а по городах, щоб їх не було, хіба тільки ті, що служили б салдатську службу під начальством капітанів. Але я так розумію, що цар свого слова додержить, як постановив ¹¹⁷, а їм (старшині) не хочеться зіставатися без шинків і панства свого — задля прибутків від торгу ¹¹⁸, а не для посполитого добра. А цар. в-во нехай би наказав, щоб шинки були повернені (на царя — очевидно), і щоб до Чернігова прислано доброго воєводу, а на всякого полковника, щоб цар призначив дохід (кормъ) з

---

¹¹⁶ Фраза попсована, приблизно так мабуть треба її розуміти.

¹¹⁷ Я думаю, що це треба розуміти про переяславський договір, що цар його не порушить, як говорили противники московської політики.

¹¹⁸ «купечества ради».

чого б йому жити і своїх людей тримати ¹¹⁹.

Данило Колугер такі мав відомості ¹²⁰: Після смерті Хмельницького був післаний з Москви посол до козаків і від свого князя зажадав у них категоричної декларації: чи вважають його тільки за союзника чи за свого пана (regem). Коли не за союзника, що він вважає за мало, а за пана хочуть його мати, бажає собі той князь московський — поперше, щоб в реєстрі вписано було козаків на цілу Україну не більшу 40 тисяч; з них на Запоріжжі пробувало постійно 12 тисяч, а на Україні 28 тисяч; вся решта має вважатися за мужиків. Подруге, аби в володіння йому передали зараз три воєводства: Ніжин, Переяслав і Білу Церкву, прийняли туди московських воєводів і віддавали їм усякий послух. Потрете, щоб

---

¹¹⁹ Акты Ю.З.Р. IV, с. 41-2, дата «19 октября» в заголовку видання. Кінцеві слова не зовсім ясні: А мнѣ и умереть за правду и за царя православного угодно есть, понеже нашимъ свѣтъ тотъ и политика ляцкая есть смѣльственная, но ежели имѣть царя — православного».

¹²⁰ Писав це 19(29) листопада Карлові-Густавові з Семигороду (Архив Ю.З.Р. III, VI, с. 341). Чи побував в Чигрині в вересні і жовтні, чи виїхавши відти ще за життя Богдана вже не вертався, і мав ці відомості з других рук — це мені не ясно.

гетьманом постановили собі не Виговського, а сина покійного Хмельницького. Таке посольство дуже вразило всіх козаків і щоб знайти добрий вихід і відповідь на ці пропозиції московського князя, вони зібралися в Корсуні в великім числі особливо старшина (відповідь відкладаю далі).

Єрлич записує в своїм літописці такі балачки: Московський цар довідавшись про смерть Хмеля прислав в вересні до Виговського і всього розбійницького збору (такі вимоги): аби мали гетьманом, кого призначить цар; друге — аби по всіх містах і містечках були воєводи з москалів; третє: аби всі доходи йшли на царя; четверте — аби сина Хмельницького з усім заграбленим добром і скарбами батьківськими до столиці відіслали; аби число їх було тверде — 12 тисяч; шосте — аби на військо московське давалася стація, як на королівське кварцяне. Мова ця не сподобалася всім козакам, не в смак була, і посла того зневажено, кілька разів ударено в лице, а потім і обухом дістав, з такими словами, що і цареві вашому те саме може бути, коли він нам буде такі накази давати і справувати. Так говорили: «Вже Хмель помер, що цареві московському присягав, і присяга з ним померла» 121.

---

121 Кубаля, *Wojny Duńskie*, с. 88 і 457-8, бере цю байку настільки серйозно, що ставить питання, кого це саме так

На підставі наведеного можемо собі виробити поняття про зміст доповіді Тетері і товаришів і тої дискусії, яка розвинулася з приводу її в Чигрині. З того, що чули Тетеря, Хв. Виговський й ін. в Москві, офіційного й неофіційного, з того, що говорили Кікін і Матвеев в Чигрині, з агітаційних балачок Желябужського і Кікіна — людей високо авторитетних, царських послів, перед зібраною в Чигрині старшиною вирисовувалася перспектива нового порушення Переяславської умови: скасування гетьманського правління, заведення московської воєводської управи, зменшення до мінімуму козацького війська, знищення економічних і політичних привілеій старшини, ліквідація автономної української церкви і т. д. Уперте ігнорування наступників Богдана на гетьманстві — Юрія і Виговського (царська грамота, що признавала факт вибору Виговського прибула геть пізніше) все це давало привід підозрівати заміри повного скасування гетьманського уряду. Агітаційні балачки з козаками і з міщанами проти гетьмана і старшини викликали побоювання, що Москва хоче викликати на Україні бунт против старшини, соціальний переворот і т. ін.

били: мабуть не Матвеева, мовляв, а якогось меншого післанця, що приїздив після нього.

Великі воєнні сили московські, що мали прибути на Україну з Ромодановським і Трубецьким, давали змогу до дуже серйозної пресії на козацьку Україну, проби перевороту, ультимативних жадань, особливо з огляду на неполагоджені відносини з Кримом і Польщею і небезпечну ситуацію на Запоріжжі (про неї далі). Старшина, що обговорювала ці перспективи в Чигрині в середині і в другій половині вересня н. с. була збентежена, стривожена, роздражнена. Констатуючи, що Москва ламає переяславську умову, заводила балачки про можливості повного розриву з царем, виходу з його протекції, відновлення союзу з Кримом і т. д. Але в цих дискусіях брала участь мабуть невелика частина; вся та публіка, що з'їхалася на похорон гетьмана ще в останніх днях серпня і в початках вересня, не могла лишитися так довго, і тому рішено було для ґрунтовнішого обговорення і твердших постанов з'їхатися за два тижні, на покрову ¹²² в Корсуні, в можливо більшім числі і мабуть — відповідно дібранім

---

¹²² Виговський повідомив Бутурліна, що раду в Корсуні скликано на 25 с.с. вересня, але висланий туди на звіди 27 с.с. капітан Чернишов, приїхавши до Корсуня, мабуть 29 с.с., каже, що Виговський приїхав на третій день після нього, що припадає власне на покрову.

складі. Супроти перспективи приходу московського війська рішено було мобілізувати козаків — ніби для того, щоб прилучити своє військо до московського¹²³, в дійсності мабуть на те, аби не бути безпорадними супроти якихнебудь військових московських маніфестацій. Ухвалено було завершити формальним союзом переговори з шведами і вийти в переговори з ханом що до відновлення старого союзу.

Листи до хана і його візира виписано 10 вересня (с.с.); вони не дійшли по призначенню — були перехоплені січовиками, що підозріливо слідили за діяльністю гетьманського осередка, і потім були відправлені цареві на доказ зради Виговського (через те й заховалися в оригіналі в актах посольського приказу) — але цінні як ілюстрація української політики. За притоку взято якогось листа від Сефер-казі до Лісницького, де Сефер-казі відказував на неприязну поведінку Виговського. Виговський запевняв, що завсіди був прихильником союзу козаків з татарами, і тепер ставши гетьманом «за добровільною й згідною радою полковників, всієї старшини й черні», — про що сповіщає хана, він бажає відновити старі союзні відносини. — Зносини перервалися, тому що

---

¹²³ Див. вище розмову з Кікіним 3 (13) вересня.

післанці не могли добитися до хана: останні, що були післані під Білгород, навперейми ханові, «з звичайною приязню», «ледве з самими тільки душами назад повернули». За одержанням листа від хана, військо готове зараз післати своїх послів на трактати, — для безпечності одначе добре було б, щоб хан прислав когось у застав, хочби й не визначну особу. Навіть сам гетьман готов виїхати під Іслам-городок, на трактати, «аби той — не знати з чиєї вини розірваний вузел нашої милої приязні міг знову вернутися до першого стану нерозривної братерської любові між нами» 124.

Супроти царського уряду гетьман хотів заховати всякі апаранси. 5 н. с. жовтня київський воєвода одержав від нього листа, гетьман сповіщав його, що поляки збираються під Тернополем, щоб іти на Україну. Тому він скликав полковників, щоб з'їхалися на цей день 5 н. с. жовтня під Корсунем «на посполиту раду», а постановивши про все на раді, зберуть військо. Сам гетьман поїде до Переяслава, щоб побачитися з кн. Ромодановським і про все порозумітись, розписати царське військо по становищах для збору запасів і одпочинку, і потім, приготовившись рушити на неприятеля. З

---

124 Памятники Киев. ком., т. III, ч. 44 і 45 — оригінали, москов. переклад в актах Ю.З.Р. VII, с. 63 і 67.

Запоріжжя йому доносять, що хан повернувся уже до Криму, ляхи післали до нього свого післанця, закликаючи до спільного походу на Україну. Тому гетьман післав своїх людей на Запоріжжя, щоб добути язиків і розвідатися про хана ¹²⁵.

Одержавши цього листа, Бутурлін з свого боку став збирати відомості, провіряючи те що написав йому гетьман. Про поляків якихось нових і безпосередніх відомостей зібрати йому не вдалось, тільки старі балачки, що на зиму треба сподіватись польсько-татарського наступу на Україну. А про раду в Корсуні говорять таке, що буде рада над «пунктами» присланими від царя і розісланими від гетьмана для загального відома; по всіх полках, «до єпископа» (розуміється мабуть замісник митрополита Л. Баранович) і по монастирях. В тих пунктах між іншим, очевидно написано, що цар велів збирати гроші з оранд на плату, «служивим людям» (не ясно, чи це про козаків, чи про московське військо), а тепер (ухвалою Чигринської ради, очевидно) гетьман дозволив держати оранди замість жалування ¹²⁶, і це на Корсунській раді

---

¹²⁵ Акты IV, с. 34.

¹²⁶ Вище було сказано (с. 33) що на Чигринській раді ухвалено, що козакам вільно торгувати горілкою, себто оранди касуються — замість жалування козакам.

тепер постановлять як з тим бути.

Щоб довідатися, як буде на раді ухвалено, воєвода 7 н. с. жовтня вислав до Корсуня капітана Чернишова; повернувшись 19 жовтня, він розповів воєводі: приїхавши до Корсуня, гетьмана ще не застав, приїхав на третій день після нього, з ним багато старшини і к о з а к і в. Як з'їхалися на раду полковники, гетьман віддав полковникам булаву і сказав, що не хоче бути гетьманом, тому що в пунктах, присланих від вел. государя відбираються їх дотеперішні вільності, а він в неволі бути не хоче. Суддя Самійло Богданович і полковники, прийнявши булаву віддали йому назад, приказуючи, щоб був у них гетьманом, а вільності щоб були дані як попереду — «ми за це будемо стояти всі одностайно, щоб нічого нам не відбірано». «І інших непристойних слів було у них в раді багато», і кінець кінцем ухвалили післати до царя послів (в справі вільностей). Гетьман за ухвалою («за словами») всього війська, що було на раді, взяв булаву, а всі присутні присягли, що за гетьмана і за вільності дотеперішні стоятимуть одностайно. І по такій ухвалі і присягах (гетьман) роздав всім полковникам універсали, що вільності будуть по давньому» 127.

Інший вістун, висланий з Путивля, Микола Юдін, побувавши в Корсуні розповідав так: «Октября 11 була у гетьмана Ів. В. і старшини рада в полі. Гетьман клав булаву і гетьманство віддавав: положив булаву і поїхав з ради геть. Старшина догонивши просила, щоб був гетьманом далі, і він погодився. На тім того дня і розійшлися. Другого дня була рада у гетьмана в Корсуні в дворі, була вся старшина, і я був в тій світлиці, де була рада. На раді гетьман говорив перед всією старшиною: За небіжчика Б. Хмельницького ради і нарад (совѣту) між нами ніколи не бувало, тепер як ви мене вибрали гетьманом, я без вашої військової ради (совѣту) ніяких справ не чинитиму. Тому заявляю: Прислав до нас шведський король, закликає нас до себе в підданство. А цар прислав грамоти з докором, що ми без його відома війшли в спілку з Ракоцієм. — «Попереду зрадили литовському королеві і кримському ханові, Ракоцієві і волоському господареві, а тепер хочете мені зрадити — доки вам бути в таких хитаннях (шатости)». «Коли ми — говорив гетьман — відступимо від цар. в-ва, ми його прогніваємо, і ніхто нам не повірить супроти такої нашої непостійності, і ми до кінцевого упадку прийдемо. Подайте ж мені свою гадку без усякого вагання і

знайдіть міру, як тому бути?»). На ці слова встав П. Тегеря, полковник ніженський Гр. Гуляницький, полтавський Пушкаренко, прилуцький Петро Дорошенко, іркліївський полковник (Джалалий) також, і так говорили гетьманові: «Ми цар. в-ва ніколи не відступимо, так як присягли, і по цім боці Дніпра (очев. лівім) старшина, і всякого стану люди і чернь від цар. в-ва не відступлять: як присягали, так в тій гадці стоять; а з тим усім як ти нам прирадиш, так ми твоєї гадки й будемо». Гетьман на те сказав: «Скажу вам свою гадку: бути нам певними милості цар. в-ва і твердо стояти при присязі, до нікого іншого нам приставати не можна і бог нам того не попустить». Але полковники: Зеленський, Богун і третій, імени не пам'ятаю — так говорили: «Не можна нам бути з цар. в-вом, бо хоч він сам до нас ласкав, але начальні люде до нас не добрі і таки намовлять його привести нас у всяку неволю і відібрати у нас все, що маємо (наші пожитки)». Гетьман, вислухавши їх, сказав сердито, «Говорите не доречі і робите тим в війську замішання (смуту), нам від цар. в-ва з огляду на присягу і на його ласку відступити і подумати не можна». На тих його словах рада й скінчилась» 128.

Юрій Миневський, висланий з Корсунської

ради до Москви, оповідав про неї по дорозі в Путивлі, 22 с. с. жовтня: «Була у гетьмана Ів. Виговського з полковниками і всією старшиною (начальними людьми) із черню рада під Корсунем у полі 11 жовтня. На раді гетьман булаву покладав і гетьманство здавав, так говорив війську: «По нинішній день моя робота вам, війську Запорізькому, а нині вибирайте собі гетьманом кого хочете; я за ласкою божою і в ряду пробуду, а гетьманом бути не хочу». І таке сказавши поїхав з ради геть. Догонили його значні люди (лутчие люде) і чернь під городом Корсунем, стали його прохати, щоб був у них гетьманом далі, і він на їх прохання прийняв гетьманство й булаву. На тій же раді (ис тое рады) гетьман, вся старшина і чернь постановили і вислали до в. г-ря мене, Ю. Миневського — просити щоб в. г. велів потвердити гетьмана на гетьманстві і все військо запорізьке укріпити в своїй милості, за попереднім договором, з чим прийняв у підданство Б. Хм. і все військо Зап. 129 А ми йому вірні неодступні во віки» 130.

---

129 «войско Зап. утвердить на прежнем договорѣ, на чомъ ты, в. г., пожаловаль гетмана Б. Хм. и все войско Зап. - принял в вѣчное подданство».

130 Сівського стола, ст. 180 л. 348-9.

Перевибір Виговського, чи потвердження на гетьманстві в цих оповіданнях не виступає яскраво: виглядає скорше як вотум довір'я і ухвали його твердої політики супроти Москви в обороні козацьких вільностей. Тим часом це був очевидно один з головних пунктів програми ради. Данило Калугер підчеркує в своїм звідомленні про українські події, що Виговський зайняв місце Хмельницького «свобідним і щирим вибором всього війська Запорізького — навіть подвійним: раз в Чигрині, другий раз в Корсуні з величезною нарадою на тім уряді потверджений» 131 . Посольство до царя, вислане з ради (нижче) підносить це як основну справу, для котрої зібралась ця «совершенна рада» — але висуваючи момент, що досі цареві не було офіційного звідомлення про вибір Виговського на гетьманство, не згадуючи про саму процедуру вибору — так що можна б думати, що самий вибір вважався безсумнівним — довершеним на Чигринській раді, так що переголосування не потрібувалося. В розмовах з київськими воєводами в Києві після ради Виговський висловляв занепокоєння, що цар не признав за ним досі гетьманського титулу, в листах своїх далі називає його тільки писарем —

---

131 Архив Ю.З.Р., с. 339.

«боїться він господарського гніву, що без його указу вибраний гетьманом»¹³². Ця обставина доволі необережно і нетактовно висунена гетьманом, не була усунена розуміється і корсунським голосуванням, і тому кінець кінцем прийшлося просити царя прислати свого чоловіка, щоб при нім ще раз проголосувати вибір гетьмана. Але були може якісь інші слабкі моменти в чигринському виборі, які хотіли усунути новим голосуванням в Корсуні? Ті балачки про тимчасовість гетьманського уряду Виговського — до повнолітності Юрія, або що, які могли, мовляв, ослабити його позицію в боротьбі за вільності?

В пізніших розговорах з дяками в Москві військові послы, брати Минецькі розповіли про забіги коло гетьманства з боку Грицька Лісницького. «Він уже попереднього літа, як військо запорізьке ходило против татар, і гетьман Б. Хм., будучи хворим, посилав наказним гетьманом на своє місце Грицька, давши йому булаву і бунчук, — потім як гетьмана не стало і стало то йому відомо, — він, Грицько, булави й бунчука віддавати не хотів. Ів. Виговський посилав по них до нього гетьманича Юрія, а Грицько і Юрію їх віддати не хотів, тримав у себе цілий тиждень. Аж полковники

---

¹³² Акты Ю.З.Р. IV, с. 45 (нижче).

зібравшись відібрали у нього булаву і бунчук і принесли Юрієві»¹³³. Його ж при тім виставляли головним провідником против-московської опозиції — мовляв бунтує против Виговського і против Москви, тому що не вибрано його гетьманом (в дійсності Виговський можливо й закрив ним як контр-кандидатом всю іншу опозицію Москві, про котру говорить Юдін): він наробив замішання в Миргородськiм полку, пустивши поголоски, що цар ламає вольності козацькі, полковників і сотників відставляє, посилає своїх воєвод, зменшує число війська і всіх інших переводить на мужиків. «Гетьман Виговський, то почувши, козаків заспокоїв, щоб йому не вірили, а на полковника Грицька за це гнівається і на ніяку раду не велів його пускати: як Виговського на раді вибирали, Грицька теж на раду не пустили, і як вел. государ гетьмана Ів. Виговського пожалує — давні привілеї потвердить, тоді гетьман того Грицька відставить (від полковництва)»¹³⁴.

При тій нагоді Миневські, на запитання бояр про склад обох рад — чигринської й корсунської, пояснили: «На першій раді, в Чигрині були

---

¹³³ Там же, с. 56.

¹³⁴ Там же, с. 53.

полковники, а черні небагато ¹³⁵, і з Запоріжжя козаки були, а бунту (рокошу) ніякого не було. А як була друга рада, в Корсуні, то за гетьманським наказом були полковники і сотники з усіх полків, і з кожним сотником було черні чоловіка по 20. З Запоріжжя на тій раді козаків не було, бо не можна було по них післати: пройшло б у тім тижнів 3 або 4, але прислані були козаки з Запоріжжя на ту другу раду з листом в військових справах. На тій раді гетьман Ів. Виговський положив булаву і бунчук і поїхав з ради геть, а військо догонивши його упросило, щоб був гетьманом далі і дали йому булаву і бунчук». ¹³⁶.

Ухвали ради щодо відносин до Москви — як відповідь на поставлені, мовляв, жадання царя Данило Калугер стилізує так: «Після ґрунтового обміркування дали таку декларацію:

«До першого: козаків знайдеться 200 або 300 тисяч, всі вони однаково билися за свою свободу, тому було б дуже тяжко вибирати з них тільки 40 тисяч, і навіть дуже небезпечно, якби вони хотіли

---

¹³⁵ «Были полковники и чернь немногіе» — може й так, що і полковників і черні було небагато, але правдоподібніш, що це тільки про чернь що її було мало.

¹³⁶ Там же, с. 57.

сповнити бажання московського князя — бо як можна б було забезпечити ті 40 тис. від такої маси? вони і не пристали б на те, щоб позбавити їх тих же привілеїв, і з огляду на неможливість цього бажання, вони не беруться його виконати.

«До другого: поскільки безпечніші місця будуть передані в володіння московського князя, козакам лишаться самі пограничні, виставлені на безнастанні напади татарські, і цього вони в ніякім разі не зроблять.

«До третього: будучи добре свідомі цього становища, що для того аби в нім справуватись і його забезпечити треба не хлопця, який би легко дав себе вести і туди і сюди, а людину дозрілого розуму і великого досвіду, вони не сумніваються, що як раз яснов. п. Виговський потрапить добре повести справи, коли йому буде доручена найвища влада, як людині величезного розуму і неменшого досвіду в воєнних справах.

«Додали (до московського посольства) свого посла з такою заявою, що коли московський князь схоче триматися попереднього договору, зложеного з небіжчиком Хмельницьким, то вони також будуть його виконувати, коли він захоче щось у нім змінити, вони самі подбають про своє добро і свою добру репутацію» 137.

Пушкар в своїх пізніших інвективах на Виговського розповідав ще такі історії про його виступи против московської влади ¹³⁸:

«Як ми, полковники з тим гетьманом були на раді в Корсуні він підняв булаву, говорив полковникам: «Присягайте мені! А я цареві не присягав — це Хмельницький присягав». Я йому казав: «Я і все військо Зап., чернь, присягали в. государеві і його дітям на вічне підданство ¹³⁹ з жінками і дітьми, — а тут кому присягати? Шаблі чи гарматі?». Виговський вийняв з кишені царські мідяні гроші, кинув на стіл і так говорив: «Полковниче! цар московський хоче нам давати жалування мідяними грошима, а що то за гроші і як їх брати?» ¹⁴⁰. Я на те сказав: «Хочби вел. государ велів з паперу нарізати гроші і нам такі прислав, я радо прийму і таке жалування — аби тільки було на

---

¹³⁸ Акты Ю.З Р. XV, с. 30, з третьої особи перевозжу в першу.

¹³⁹ «холопство».

¹⁴⁰ В Москві перед тим 1656 р. через фінансову кризу випущено мідяні гроші замість срібних з примусовим курсом, їх брали не радо, і в 1658 р. вони стали тратити ціну.

них ім'я вел. государя».

Оформлення шведсько-українського союзу

Що крім відносин до Москви рада винесла рішення також щодо союзу з Швецією не лишилося секретом для київського вістуна:

«З послами шведського короля у них постановлено: коли хтонебудь на козаків наступить, швед має їм помагати і з ними за один стояти. Від шведського короля приїхав до них поляк Немирич, що був перед тим підкоморієм київським, він тепер живе у гетьмана Виговського і безнастанно намовляє його на все лихе»¹⁴¹.

Завдяки реляціям Данила Калугера і автентичним актам шведсько-українського договору знаємо тепер справу цю далеко докладніше.

5 (15) жовтня в Корсуні гетьман виставив таку повновласть.

«Ми, Іван Виговський, гетьман війська Запорізького з усім військом Запорізьким тим заявляємо — сповняючи наміри покійного Б. Хм., нашого попередника, що для загального добра всього війська постановив був вийти в згоду і союз з

---

¹⁴¹ Акты Ю.З.Р. III, IV, с. 36.

початку з світлішою королевою Христиною, а потім з щасливо нині пануючим Карлом-Густавом королем шведським й. мл., ми не захотіли відступити від цих його спасенних замірів прагнучи так само бачити в як найкращім розцвіті військо Запорізьке, а його привілегії й вільності в повнім захованню. Отже як згаданий світлий і неборний король шведський прислав до нас свого покойового яснов. п. Густава Лілієкрану, дідича Гальстадського, з новим уповноваженням для переговорів і заключення союзу з нами, ми також постановили делегувати од боку нашого для сповнення цього загального спасенного діла яснов. п. Юрія Немирича з Чернихова, дідича Режан і Ушомира, підкоморія київського, овруцького і кремінецького старосту, Івана Ковалевського генерального стражника (осавула) війська Запорізького, і полковника Івана Федоровича (Богуна). Делегуємо і уповноважуємо їх зійтися з згаданим послом і заключити союз між нами і світл. королем і короною шведською, зложити договір, вести договори і договоритись, — обіцяючи все це заховувати, що вони постановлять» 142.

---

142 Оригінал в шведськ. держ. архіві, латинською мовою, з підписом Виговського і військовою печатю — виданий в Архіві Ю.З.Р. III. VI с. 332.

Другого дня ці делегати списали з Лілієкровою такий протокол (пропускою титул): «Даємо знати всім кому треба, що світл. король Карло-Густав і яснов. гетьман Іван Виговський постановили продовжити стару приязнь світл. кор. Христини і яснов. гетьмана Б. Хмельницького і в спільних інтересах заключити між собою союз і воєнну спілку, і доручити нам Густавові Лілієкрону, Ю. Немиричеві, І. Ковалевському й І. Федоровичу, як своїм уповноваженим, це діло полагодити. Ми ж обмінявшися уповноваженнями і договорившися про цю спілку, ухвалили такий договір для ратифікації й. в-вом і яснов. гетьманом:

«Має бути вічна приязнь і постійний союз між королем шведським і його наступниками з одної сторони, і яснов. гетьманом і військом Запорізьким з другої. Обов'язуються вони цим договором до обопільної любові, приязні, помочі і воєнної спілки против спільних ворогів і тих що помагають ворогам другої сторони — з виключкою світл. князя московського, з котрим військо Запорізьке зв'язане тісним (формальним) союзом і буде йому заховувати вірність непорушно. Коли один з союзників довідається про які небудь неприязні заходи против другої сторони, він повинен її завчасу остерігати і по силі всяку шкоду від неї відвернути, і свої сили або сполучити або окремо боротися против її ворогів і їх атакувати. Одна

сторона другій сприятиме і ніколи не візьме участі в замислах ворожих другій стороні, тим менше - не pomoже ні радою ні засобами її неприятелів. Одна сторона без другої не може входити в згоду з неприятелями, але кожного разу як їй прийде миритися, це мусить вестися і заключатися за спільним порозумінням. Подобиці ж цього договору відкладаються з обох сторін, тому що королівський посол не знає гадки короля щодо пропозицій поданих з боку ясновельможного гетьмана, — до того моменту, можливо, недалекого, коли король зможе дати своє рішення послам запорізького війська. Дано в Корсуні 6 октобра старого стилю». Підписи з української сторони Немирича, Ковалевського і Богуна (перші два латинські, останній український) 143.

Окремо — «Договірні пункти запропоновані від яснов. гетьмана через комісарів війська запорізького яснов. послові шведського короля:

1. Воєнна спілка має бути офензивна — крім в. кн. московського, против котрого Запорізьке військо відмовляється підняти зброю.

2. Світл. король шведський признає і проголосить військо Запорізьке з підвладними йому провінціями за нарід свобідний і нікому не

---

143 Там же, с. 333.

підлеглий ¹⁴⁴, і цю свободу й інтереси боронитиме против усіх неприятелів.

3. Границі і території володінь Запорізького війська признає і проголосить, що вони простягаються не тільки до Висли, але й до границь Прусії, пообіцяє спільними силами здобувати і до рук. Зап. війська віддавати — як от у Литві воєводство Берестейське і Новгородське.

4. Коли бог поможе обом союзникам, так що вони зможуть погодити короля польського — (в землях) за Вислою, то він має бути вибраний спільно, і під такою умовою, щоб присяг всяко пильнувати приязні, свободи і згаданих границь війська Запорізького.

5. Як би прийшлося королеві шведському миритися з поляками, то не інакше він мав би вйти в згоду, ніжби поляки проголосили військо Запорізьке з його землями за нарід свобідний, виріклися всіх претензій і згадані границі потвердили б не тільки спеціальним записом, але і присягою, за котру заручить світл. король шведський.

6. Обидві сторони подбають про те, щоб обопільні зносини і торгові операції не перервалися між Прусією і військом Запорізьким.

---

¹⁴⁴ Per libera gente et nulli subiecta.

7. Скільки потрібно буде війську Запорізькому зібрати і найняти на свою потребу офіцерів і вояків, також майстрів і ремісників в королівстві і в землях короля, він то йому дозволить.

8. Вільно буде набувати, купувати і вивозити для потреб війська Запорізького з королівства й земель короля шведського зброю і амуніцію, і взагалі обидві сторони можуть вести всяку торгівлю сухопутну і морську, не платячи цля і мита» 145.

З тим Лілієкрону і виправлено два дні пізніше, з листом Виговського до короля, де він виправдувався за довге затримання посла — «не з іншої причини як тільки через смерть славної пам'яті попередника і теперішнього *interregnum*. Але потім, як за волею божою й однодушною згодою всього війська Запорізького правління перейшло до нас, ми нічого справедливішого не знайшли, як згідно з старою приязню скріпити союзний договір з в. в-вом, і цю приязнь і досі свято захищувати, скріпити зв'язком нового договору, в межах в яких мав повноважень посол вашого в-ва» 146.

---

145 Там же ч. 113.

146 Там же, с. 337, дата: 8 жовтня в Корсуні, підпис: *Sacrae regiae m-ths vestrae fauentissimus amicus et obseguis addictus*

Доїхав з тим Лілієкрона до Швеції не скоро, аж в квітні наступного року, виславши реляції наперед; реляцій цих не маємо, тільки короткий зміст поданий від короля державній раді — він писав, що козаки готові на перший поклик короля післати йому в поміч 40 тисяч війська до Прусії, а тепер висилають 20 тисяч (?) ¹⁴⁷. За те маємо реляцію Данила, що сидів тоді в Семигороді, з дорученнями гетьманського уряду — сприяти підтриманню українсько-семигородського союзу ¹⁴⁸. Відти він писав шведському королеві 19 (29) листопада: «В в-ву доношу, що п. п. Лілієкрон відпуск від яснов. Виговського вже одержав — але дещо відмінний від попередніх декларацій Зап. війська, бо ще за життя п. Хмельницького вони

Ioannes Wyhowski Generalissimus Cohor. Zaporoviensium.

¹⁴⁷ Архив Ю.З.Р. III. VI, с. 347.

¹⁴⁸ Він з видимим вдоволенням доносив про це шведському королеві, тому що пішли були чутки, ніби то він стратив всякий кредит у козаків. — «Ця персона не користується тут особливою повагою, і йому мають це за зле, що він покинув чернечий стан,» остерігав Лілієкрона короля зараз по своїм приїзді до Чигрина, — «скільки можу судити, він веде подвійну гру і мало пам'ятає великі добродійства в. в-ва» — Архив Ю.З.Р. III. IV, с. 311-2, пер. с. 317.

захотіли розширити границі свої до Пруссії електора бранденбурзького — лишаючи для в-ва Велику Польщу і Пруссію, а другого короля, що зве себе королем польським, вони навіть імени чути не хочуть. П. Лілієкрон дав згоду на це домагання але не запряжено до договору ні одною ні другою стороною, тому що п. Лілієкрон відкликався на конфірмацію до в. в-ва» 149.

В цей мент Карло-Густав був захоплений планами знищення Данії, що задумала нанести йому такий зрадливий удар, настроєна Польщею з одної сторони, і Голландією з другої. Він мріяв прилучити Данію і Норвегію до Швеції й перетворити Балтійське море в море виключно шведське. Боротьба з Польщею відійшла супроти цього на другий план. Після того як курфюрст бранденбурзький замирився з Швецією (в вересні 1657), Карло-Густав не від того був щоб піти й собі його слідами, аби розв'язати собі руки для переведення цих балтійських планів, але хотів заховати також і союз з Козаччиною — против Польщі й Москви і для всяких біжучих воєнних потреб, але претензії на польські володіння, заявлені гетьманським урядом при чигринських і корсунських переговорах, і домагання признання з

---

149 Там же с. 339 — 40.

боку Польщі повної незалежності України, розуміється, було трудно голосно підтримувати при таких мирових переговорах. Маємо цікаву інструкцію його делегованому на переговори з Польщею комісарові; писану після приїзду Лілієкрони і ґрунтового обміркування корсунських актів. Переславши йому для відомості корсунський трактат ¹⁵⁰, Карло-Густав в наступному листі висловляє з приводу цього такі міркування: «Як і попередю, я твердо стою за найскорше замирення з поляками - але ви мусите їм пояснити й посередникам ¹⁵¹, що на підставі союзного трактату з козаками я не можу вести переговорів без участі козаків, і допущення їх лежить в інтересах самих таки поляків, бо це улекшує заспокоєння Польщі. Ясно, що коли козаків не буде включено до трактату, згідно нашого з ними союзного договору, то Польща

---

¹⁵⁰ Супровідний лист з дня 14 квітня (с. с.) на жаль поданий тільки в короткім переказі в Архіві Ю.З.Р. III, VI, ч. 119.

¹⁵¹ Офіціальним посередником, признаним обома сторонами, була в цім менті Франція, але фактично посередничав Кромвель, Голландія, Австрія, курфїрст, тут треба розуміти очевидно французьких представників, головно де-Льомбра.

зістанеться в постійнім замішанню, а я собі напитаю більшого клопоту з козаками, ніж матиму користі з замирення з поляками: козаки можуть тоді з'єднатися на шкоду мені з Москвою. Таким чином замирення з поляками, на тих умовах, які я пропоную, можна досягнути тільки секретним договором з Польщею»¹⁵². Виговському ж, пускаючися на такі секретні дороги, в супереч договорі Карло-Густав писав¹⁵³ — повторюючи висловлені в попередніх листах, неотриманих українським урядом, свої виправдання з несподіваного і малокоректного виходу з Польщі і обіцянки скорого повороту, та поздоровлення новому гетьману з приводу вибору:

«Сподіваючися, що військо наше, і ми самі

---

¹⁵² Лист з 22 квітн., я там же, ч. 120, на жаль тільки в виривках, які не дають ясного уявлення про хід гадок. Постскрипtum: «Крайнє необхідно привести до секретного трактату».

¹⁵³ Там же, ч. 121, Лист з 10 травня. Дивно, що маючи докладні відомості про вибір на гетьманство Виговського і відкликуючись до попереднього вже поздоровлення з цим вибором, він не називав його по імені: «до гетьмана запорізького — наступникові пок. Хмельницького про продовження переговорів про союз», це заголовок мабуть регістратури тільки.

незадовго знову будемо в Польщі, ми чемно просимо в. ясновельможності з свого боку, згідно з договором, розправити сили против спільних нам ворогів, аби вони відчули значіння нашого союзу. Ми з свого боку приложимо старання, аби в. яснов. своєчасно почула наявність вірного союзника, що не залишає пильно слідити за маневрами вашого неприятеля. Разом з тим будемо чекати вашого посла для повного вияснення решти пунктів, не передбачених в мандаті Г. Лілієкрони, і сподіваємось з тим новим поєднанням наших планів (вл. умів) все піде нам добре, - аби тільки польські лестощі і лукавства не мали сили над вел. кн. московським - бо вони і далі, як попереду, не перестають манити його як і нас зарівно. Вашій яснов. годиться тому представити йому переконуючі доводи, аби не дав їм себе більше дурити, бо ж досить сам переконався в їх віроломстві, і ще більше переконається, якщо їм хоч трохи прибуде сили. Тому бажаємо, щоб в. яснов., згідно з нашим писанням до пок. Хмельницького приложив старання до скоршого замирення нас з в. кн. московським, на відповідних умовах. Це послужить не тільки для добра Швеції і Москвії, але й збільшить сили наші і війська Запорізького против наших спільних ворогів» і т.

д. 154.

Все це небагато було варте вже в тім моменті, а незадовго удари, задані поляками шведам на Балтійським помор'ю, в Помор'ю, Пруссії і Інфлянтах, примусили Карла відложити агресивні плани на Польщу і постаратися за всяку ціну помиритися з нею. Таким чином реальна вартість нового союзного трактату була мінімальна. Але в момент його підписання всього цього передбачати не можна було, пам'ять шведських успіхів була свіжа, престиж шведського короля ще стояв високо, і гетьманський уряд і тоді і далі, зимою 1657/8 р., коли шведське військо громило Данію, міг вповні вірити в його активність, скорий поворот і т. д. і міг тішити себе гадкою, що справді придбав сильного і цінного союзника на півночі — на випадок конфліктів з Польщею і Москвою.

**Місія братів Миневських, Виговський в Києві,
листування з Ромодановським, розмова
Виговського з Ромодановським в Переяславі
(початок листопада), посольство Почановського.**

---

154 Наступають побажання, щоб гетьман взяв на себе витолкувати Ракоцієві, що він постраждав з власної вини, а не через своїх союзників, та прихилити його наново до союзу, щоб ліга могла себе чути критою з його сторони.

В відносинах до Москви результатом корсунських нарад була грамота вислана до царя іменем зібраної на раді старшини. «Б. м. вел. государеві і т. д. обозний, судді, полковники, осавули, сотники, отамани, вся старшина і чернь війська в. ц. в-ва Запорізького низько, до лиця землі чолом б'ємо. Коли ми всі, старшина і чернь, під вашу високу і кріпку руку піддавались, таке жалування і милость од в. ц. в-ва одержали, що ви всі права, привілеї і стародавні вільності війську Запорізькому від святої пам'яті князів російських, королів польських і в. кн. литовських надані зволили потвердити і підкріпити своєю жалувальною грамотою. Ці права і вільності військові сповняючи ми всі, старшина і чернь по смерті славної і гідної пам'яті гетьмана Б. Хм. єдиними устами і згідними голосами вибрали єсьмо з поміж себе на гетьманство запорізьке Івана Виговського. А що через деякі домові клопоти (забави) досі трудно було нам сповістити про це в. цар. в-во, тому вчинивши для цього в Корсуні совершенно і однодушну раду, про це до в. в-ва посилаємо і по правді об'являємо, що ми всі, військо в. ц. в-ва, з згаданим новообраним гетьманом, згідно з заповіддю євангельською, як годиться справжнім христіанам, готові в. в-ву правдиво і вірно служити і за гідність в. в-ва на

всякого неприятеля війною іти й голови свої покладати. А всякого добра жичити будемо не тільки в. в-ву, але вашому богоданому синові до віку, певні будучи, що в. в-во з своїм пресвітлим сином, бачучи таку вірну службу нашу, до нас милостиві будете і в ласці своїй і при вільностях стародавніх нас заховаєте. А таку ласку і милосердя до нас бачучи, доохресні христіанські (розум. православні) народи, скільки їх тепер під бісурменською рукою, радіти і тішитись будуть, покладаючи по бозі на тебе, єдиного під сонцем православного царя, надію на визволення своє з рук бісурменських. А вороги святої православної віри і церкви нашої, бачучи милосердя до нас в. в-ва і любов між православним народом, будуть смутитися. Тим часом заховуючи між собою любов і згоду ¹⁵⁵ як годиться христіанам, ми всі справи доручили згаданому гетьманові нашому, і в. в-во смиренно просимо: зволь своїм государським благословенням і високомудрієм підкріпити і утвердити вищеназваного гетьмана нашого, згідно старшиною і черню обраного».

Наступають відомості — про похід султана разом з татарами до Адріанополя, поворот хана до Криму, план польського походу разом з татарами на

---

155 Відповідь на царське поучення: жити в любові і згоді.

московські городи і на козаків — як свідчив перехоплений лист полковника Себаст. Маховського до Камамбет-мурзи, що везло цареві це козацьке посольство; все інше мало воно переказати цареві усно. -

«А підписати цей лист упросили ми гетьмана нашого — щоб підписався іменем нашим», і потім підпис: в. цар. в-ву в усім послушні, зичливі слуги й піддані — «Іван Виговський, гетьман обраний 156, іменем старшини і всього війська в. ц. в. Запорізького рукою» 157.

На запитання дяків в Москві, від кого вони приїхали і з чим — чи мають якийсь усний наказ окрім листів, послали відповіді — як побачимо далі, що післав їх гетьман до царя і патріарха, «з листами про потвердження гетьманства свого» — «щоб цар пожалував його на гетьманстві жаловальною грамотою, як та, що була дана Б. Хмельницькому»; передав через них листа Маховського, перехопленого на Волошині. Інших доручень не об'явили — відповідали тільки на запитання

---

156 Очевидно в розумінні *electus* — вибраний, але ще не затверджений.

157 Акты Ю.З.Р. IV, ч. 28; с. 37, московський переклад. Дата — «в Корсуні 9 октября».

дяків 158.

Поїхали в посольстві два брати Миневські — Юрій, осавул корсунський і Василь писар, сотник Єфим Коробка, з ними Юріїв син Олекса, 4 козаки та челядник 159. Казали на границі, що їдуть «наскоро», але тим часом доволі забарно: тільки 20 (30) приїхали до Путивля, тільки 8 (18) листопада дістали явку в приказі в Москві.

Гетьман тим часом зістався в Корсуні — мабуть до 11 (21) чи навіть 22 жовтня 160. Мав їхати звідти до Переяслава, де вже цілий місяць стояв без діла з військом Ромодановський, але натомість поїхав до Києва — куди, що правда, запрошений був ще на покрову, на вибори митрополита, але на цей термін не приїхав львівський владика — старший між православними, то до виборів однаково не приступали, і гетьман збирався з Корсуня поїхати на побачення з Ромодановським, а відти вже до Києва. Одначе

---

158 Там же, с. 52.

159 Там же, с. 42.

160 Пор. вище оповідання Юдіна, що він був в раді 21 н. с. жовтня; але ті стадії ради, що він тут описує, мушили пройти раніш.

несподівано померла його сестра, жінка Тетері, в Києві, і на похорон її, 23 н. с. жовтня приїхав гетьман і вся вища старшина, вся родина Виговського, і багато козаків. Воєвода А. Бутурлін зробив парадну стрічу новому гетьманові (в реляції цареві писаній 23 с. с. він нарешті титулує вже його гетьманом). Стріли його з московським військом «під земляним валом», просив його до себе, частував його «приятнымъ обычаемъ» і розпитував. В середу 27-го відбулася церковна парада — так би сказати настолювання нового гетьмана в Братськiм монастирі — Баранович, замісник митрополита, відправляв після літургії молебень на щастя новому гетьманові. Виговський приїхав з клейнотами: принесли за ним до церкви булаву прислану царем Хмельницькому, шаблю і бунчук нового гетьмана. Баранович після молебня читав над ними молитви і кропив святою водою, потім подаючи гетьманові держав промову на тему: як досі вірно служив цареві, аби й далі так служив, щасливо військом правив і «всім укріпляв», і по промові благословив хрестом самого гетьмана. Після того був у того ж Барановича, в академічних покоях парадний обід. Був воєвода й інші нотаблі. Гетьман повів розмову на політичні теми: «Ще як я під високою царською рукою не був, я вел. государеві служив і сприяв, у всім йому добра шукав, і гетьмана Б. Хмельницького до того привів, щоб він був під

государевою рукою. А потім як ми під госуд. високою рукою стали, я вел. государеві поготів служив і сприяв, всякого добра шукав і гетьмана Б. Хм. і все військо зап. укріпляв (в вірності, очевидно), і на все добре справляв. І за те була до мене милость і жалування вел. государя велика. А тепер, як вибрали мене гетьманом, в царських грамотах до мене пишуть мене писарем, а не гетьманом, і я тепер боюся гніву вел. государя, що мене без його указу гетьманом вибрано».

«А далі гетьман, суддя Самійло й інша старшина говорили: Як ми піддалися під високу царську руку, була до нас царська ласка, що вільностей від нас не відберуть. А тепер, як у тих пунктах, що нам за царським наказом прислано, то ми вільностей своїх позбавляємось! Як ми були під королівською владою, король у нас вільностей не відбирав. Але ми відступили від короля і піддалися під царську високу руку задля христіанської віри, від лядського гонення — щоб не бути нам ні в папежській вірі, ані уніатами!»

«Ми — оповідає воєвода — говорили на це гетьманові, що царського гніву на нього ніякого нема, але єсть несправність за ним перед вел. государем: вибирають його на місце Б. Хм. гетьманом, а він в. г-еві про те не пише і відомості не дає, і вел. государеві невідомо, що він став гетьманом. Тому і в грамотах до нього так писано

— думаючи, що він і досі писарем. «Але ти, гетьмане, тим не оскорбляйся, служи в. государеві по давньому, а ласка в. г-ря буде до тебе ще більша як попереду».

«На це гетьман говорив: «як стали мене гетьманом обирати, так я того рейменту без царського дозволу на себе взяти й не хотів, відмовлявся довго. Але полковники і чернь мені царське жалування віддали, дуже багато просивши, а нарешті й силою. А настановивши мене гетьманом послали до вел. государя своїх послів, щоб про це об'явити і просити його милості щодо дотеперішніх вільностей, — аби в. государ був ласкав — давніх вільностей не велів у них відбирати. А ми в. г-реві служити завсіди готові, на кожного неприятеля стоятимемо і спід його високої руки ніколи не вийдемо».

Другого дня в Софійськiм соборi були збори для вибору митрополита — про це буде мова далі, а 31 воєвода був у Виговського, і він йому розповідав, що вибори митрополита відложено, а він, гетьман їде тепер до Переяслава, щоб порозумітися з Ромодановським про похід; 12 н. с. листопада поїхав він до Переяслава 161.

---

161 Акты Ю.З.Р. IV, ч. 36, звітлення Бутурліна цареві післане 2 н. с. листопада.

З Ромодановським дійсно вийшла повна неув'язка. Так страшно алярмував його старий Хмельницький в липні, щоб нагнати холоду на Орду і не міг зрушити. Царський уряд хотів укарати старого гетьмана за його політичні самовільства і взяв його на витримку.

Доперва після перепросин, відкликання Ждановича і т. д., десь мабуть в середині серпня н. с., після приїзду посольства Тетері ¹⁶², дав він Ромодановському наказ, щоб ішов на Україну. Згідно цього наказу Ромодановський 1 вересня н. с. вирушив і 15-го прийшов до Лохвиці, але тут одержав нового наказу: в дальні черкаські городи не запускатись, а запитати Виговського, чи є дійсно якась небезпека; післанцеві наказано тайно розвідатися, «що там у них робиться», і коли навіть Виговський дасть знати, що небезпека єсть, не йти самому з усім військом, а вислати частину свого війська з своїм товаришом, а самому стояти в приграничних городах. Одначе того ж дня одержав він від Виговського заклик — спішно прибувати, бо

---

¹⁶² Записка Ромодановського, що згідно з царською грамотою одержаною 12 (22) серпня він «на спѣх» рушив 22 серпня с. с.; очевидно грамоту з Москви вислано коло 5 серпня, — Листування з Ромодановським — Білгород. ст. стовб. 603, л. 75-6.

хан з усією Ордою й ляхами йде на Чигрин. Тому Ромодановський спішно виправив свого товариша Льва Ляпунова з його полком, і сам пішов за ним у слід. Треба одначе сказати, що всього того війська було небагато: 5 тисяч чоловіка, — дворян, дітей боярських, райтарів і драгунів, а при перевірці зробленій в Переяславі виявилось, що багато з них розбіглося¹⁶³.

12 (22) вересня Ромодановський прийшов до Переяслава і не отримуючи більше відомостей від Виговського послав до нього якогось міщанина Шеншина, запрошуючи його, щоб приїхав до Переяслава, щоб про все порозумітись, а тимчасом визначив становище його війську, коли нема потреби в дальшій поході. Алярмні вісті за той час затихли; козаки і греки в Переяславі оповідали, що сілістрійський баша військо розпустив і хан вернувся до Криму, хоча й лишив велике число татар на правім боці: Шеншин приїхавши 20 (30) вересня, розповідав, що при нім приїхав до Виговського козак Кирило посланий на звіди до Польщі, і приніс такі вісті, що польським силам визначено на 18 жовтня під Тернополем, щоб разом з татарами йти на Україну. Виговський же нічого про похід уже не писав, обіцяв скоро приїхати, а на

---

¹⁶³ Там же, л. 22-4, 77-8.

становища визначав самому Ромодановському Переяслав з околицею, а Ляпунову Пирятин ¹⁶⁴.

Але минав тиждень за тижнем, Виговський не приїздив, а тим часом московські вояки не маючи ні провіанту, ні фуражу по достатком, ані добрих приміщень, розбігались, коні подихали. Ромодановський доносив цареві і питав, що має робити, і 9 (19) жовтня цар послав наказ ще раз запитати Виговського, і коли неприятеля на Україні нема, а «корму» його людям не визначено, — вертатися назад до Білгороду і розпустити людей — тільки щоб далеко не розходились ¹⁶⁵.

Але 5 н. с. листопаду Виговський нарешті до Переяслава приїхав і другого дня запросив Ромодановського на розмову; були з ним обозний Носач, суддя Богданович, Тетеря, осавул Ковалевський, Данило Виговський. На цій розмові Ромодановський вичитав Виговському все це: що він через його безрадність розгубив даремно військо, і тепер має наказ вертатись, коли не буде вістей про неприятеля, і не буде забезпечене війську все потрібне для постою. Виговський на це відповів, що: За присилку війська він і військо

---

¹⁶⁴ Там же, л. 72-4.

¹⁶⁵ Там же, л. 79-81.

цареві дуже вдячні, і дійсно завинили, що це військо не мало подостатком поживи і фуражу, «а це тому, що після смерті Б. Хм. я довгий час не утвердився на гетьманстві — до Корсунської ради, багато було мені непослушних», а тепер царському війську і двори, запаси і фураж буде подостатком. Ромодановському з України виходити не годиться, ляхи стоять в зборі, 20 тис. татар стоїть на поготові теж — «чекають, щоб між нами, в війську зап. учинилось замішання і розбрат (рознь)», або щоб царське військо відійшло — зараз підуть на українські городи; і так за Дніпром татари безнастанно набігають під городи і забирають людей.

«А після гетьмана Б. Хмельницького в багатьох городах були між людьми замішання і бунти ¹⁶⁶, а як ти з ратними людьми прийшов, все утихло. А на Запоріжжю тепер счинився бунт (мятеж) великий: хочуть побити свою старшину і піддатися ханові. Я за цей бунт і зраду ц. в-ву хочу йти на Запоріжжя з військом, щоб їх привести до ладу (усмирить), а ти з государевим військом іди за Дніпро і стій против ляхів і татар. Козацького війська будуть з тобою полки: Білоцерківський, Уманський, Браславський й інші, а упоравшись з

---

¹⁶⁶ Мятежи, шатости и бунты.

бунтівниками і я зараз прийду до тебе за Дніпро з військом.

«А що відомо нам — різні бунтівники балакають, нібито невірно служимо цареві, то присягаємось живим богом, клянемося небом і землею, і нехай нам біг ласки своєї не покаже, коли ми щось лихе замишляємо, а не те щоб вірно йому служити», і т. д.

Але Ромодановський відрік, що без царського указу він за Дніпро йти не може, і мусить написати наперед цареві.

За два дні, 8 листопада, під вечір Виговський знову приїхав з Тетерею з вістями: на Браславський полк набігли татари, але козаки їх відгромили, за ними гнались, полон відбили і татар чоловіка з 20 узяли, бранці кажуть, що хан з ляхами «першою зимовою дорогою, як ріки стануть» буде наступати на козацькі городи; чекають, щоб між нами сталось якесь замішання — тоді зараз наступлять і всі городи знищать: «своєвільники черкаси, незаможники ¹⁶⁷ цареві зрадять і неприятелеві піддадуться, а коли ще й ти, князь Гр. Гр., з царським військом відступиш, а хан з ляхами довідаються про це і наступлять, тоді задніпрянські

---

¹⁶⁷ «Да и черкасы своевольники скудные, которые у себе пожитковъ не имѣють, вел. государю измѣняютъ».

(правобічні), бачучи, що помочі їм від в. г-ря не буде всі піддадуться — одні ляхам, а інші ханові». І знову повторяв, що бунтівники неправду кажуть, ніби він, гетьман, цареві не вірний, а він присягається в своїй вірності і готовності служити цареві, і т. д. 168.

Ромодановський, очевидно, зістався при своїм попереднім рішенню, і тоді другого дня, 9 н. с. листопада, гетьман вислав від себе нове посольство — якогось Самійла Почановського, Івана Шамошенка, Маркіановича і писаря Федора Прокоповича ¹⁶⁹; від листа висланого з ними до царя маємо тільки кінець з датою: Переяслав 29 октября, але заховався цілий лист гетьмана до боярина Морозова з тою ж датою, і він до певної міри доповняє фрагмент листа до царя, тому я почну від нього. Нагадуючи бояринові свою вірність і ревність вірі православної він писав: «А нині своєвільники, люди байдужі для віри і гідності ц. в-ва підіймають усобицю (междоусобную брань), на знищення власного тіла і крові, не для чого іншого як тільки щоб грабувати вірний і кривавий доробок і майно підданих царських. Тому просимо

---

¹⁶⁸ Реляція Ромодановського — Акты Ю.З.Р. IV, с. 50.

¹⁶⁹ Там же, с. 59.

ласки твоєї: будь щирим і приязним заступником нашим перед й. ц. м., щоб він не вірив таким своєвільникам, байдужим для віри і щирої служби й. ц. в-ву, і післанців від тих своєвільників висланих ¹⁷⁰ покарав з милосердного розуму свого (!). Бо ті своєвільники думають не що інше як Чугуївську своєволю: не дбають ні про віру, ні про службу цар. в-ву, ні жінок ні дітей не мають, ні пожитку, ні добичі ніякої, тільки на чуже добро чигають, аби мати за що пити, в кості грати та всякі мерзькі богові й людям вчинки чинити. А ми за віру православну і гідність цар. в-ва при жінках і дітях і маєтках наших завсіди помирати готові ¹⁷¹.

З того що цар відповів на грамоту прислану йому можемо міркувати, що там так само містилося прохання не вірити запорізьким своєвільникам, що хотіли б знову, як колись щотижня гетьманів перемінати, аби жити в своєвільстві і воровстві, а вірити присязі гетьмана і його готовності цареві

---

¹⁷⁰ Не зовсім ясно: «от своевольников постоев наших» — чи своєвольно залоги? (себто січевої).

¹⁷¹ Акты Ю.З.Р. IV, с. 51. В стовбці Малорос. приказу 5835/24, де міститься цей лист є поміта (л. 109), що такі ж листи привезено Милославському і Алмазу Іванову.

служити і за нього помирати ¹⁷².

Кінець листа, що заховався в Актах Малорос. Приказу, але не був виданий через свою фрагментарність ¹⁷³, починається з згадки про участь в Чугуївськiм бунті котрогось з запорiзьких послiв, мабуть самого Стринджi («во время Чюгуевщины меж своевольниками был»). Далі так: «Але і вдруге покiрно благаємо в. ц. в-во: вели цих своєвiльникiв карати! Бо й ми не будемо терпiти таким своєвiльникам і «новоприходним», що при присязi не були, декотрi були, «але присягати не схотiли». Потiм подяка за прислане з Ромодановським вiйсько, але при тiм «тiльки покiрно просимо: зволь прислати до околиничого свiй указ, аби порадившися з нами і разом з нами йшов туди, куди буде потрiбно» — наступають вiдомостi про змову татар з ляхами, і про напад їх на Уманщину (приходило їх пiд Умань 20 тис., але їх вiдгромили) — про що докладнiше оповiсть Сам. Печановський з тов. ¹⁷⁴.

---

¹⁷² Акты Ю.З.Р. VII, с. 194 і Малор. прик. ст. 5846-див. нижче.

¹⁷³ Стовб. 5835/24, л. 110.

¹⁷⁴ Підпис: «Вашему ц. в-ву всего добра желательные і вольные і вЪрніе слуги и подданные Ів. Виг. именем старшины